સ્કન્ધ છઠ્ઠો-પુષ્ટિ

સ્કન્ધાર્થઃ પુષ્ટિ

એ પ્રમાણે પાંચમા સ્કન્ધમાં શ્રીકૃષ્ણના વિજયરૂપ સ્થાનનું વર્ણન કર્યું. હવે છઠ્ઠા સ્કન્ધમાં ઓગણીસ અધ્યાયોથી પુષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (જેવું અલૌકિક સ્થાનનું નિરૂપણ કર્યુ, તેવું જ અલૌકિક 'ઉત્તમ પ્રકારનાં રક્ષણરૂપ' પુષ્ટિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. બારમા સ્કન્ધમાં રક્ષણની એવી વ્યાખ્યા આપી છે કે ''વિશ્વની ઉત્પત્તિ પછી દરેક યુગમાં નજીવા પ્રાણીઓ મનુષ્યો તથા ઋષિઓ માં જે ત્રણ વેદોના દ્વેષીઓ હોય છે, તેમનો જે અચ્યુત ભગવાન્‌ના અવતારોની ચેષ્ટા નાશ કરે છે તે રક્ષા'' ૧૨।૭।૧૪. આ વેદનો વિરોધ કરનારાઓનો નાશ કરનારી ભગવાન્‌ની લીલા થઈ. અથવા વેદનો વિરોધ કરનારાઓનો નાશ કરનાર ભગવાન્‌ના અવતારોની લીલા થઈ. બીજા પુરાણોમાં વેદનો વિરોધ કરનારનો નાશ કરવાનો જે પ્રકાર કહેલ છે તે લૌકિક છે જ્યારે અહીં શ્રીભાગવતમાં તે પ્રકાર પણ અલૌકિક હોવાનું કહેવાનું હોવાથી,) આને અનુગ્રહરૂપ ભગવાન્‌ની લીલા કહેલી છે. (બીજા પુરાણોમાં જે રક્ષણ કહેલ છે તે વેદનો વિરોધ કરનારાઓનાં માત્ર સ્વરૂપનો જ નાશ કરવાથી થયેલ હોય છે, પરન્તુ તેમનાં વેદના દ્વેષનાં મૂલ કારણરૂપ તેમનો સ્વભાવ અને તેમને તેમાં સાહાય્ય કરનાર કાલ વગેરેને દૂર કરનારું હોતું નથી, તેમ જ તે દ્વેષીઓને મુક્તિ અપાવનારું હોતું નથી. જ્યારે શ્રીભાગવતમાં વર્ણવેલી પુષ્ટિ તો તેઓના સ્વભાવનો પણ એવી રીતે નાશ કરે છે કે તેઓ સ્વરૂપથી રહેવા છતાં પણ વેદનો દ્વેષ કરતા નથી અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી અહીં જે રક્ષણનો પ્રકાર કહેલો છે તે અલૌકિક છે.) પુષ્ટિ એટલે શ્રીકૃષ્ણનો કાલ વગેરેને દૂર કરનારો અનુગ્રહ. (આ મનનો અથવા આત્માનો ઈચ્છાથી જુદો અમુક ગુણ છે. તેનું બીજું નામ 'કૃપા' છે) આ અનુગ્રહ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (લોકમાં દેવું ભરી ન શકે તેવા દેણદાર પાસેથી થોડી રકમ લઈ લેણદાર તેને દેવામાંથી મુક્ત કરે છે. સ્મૃતિમાં પણ પ્રાયશ્ચિત કરી ન શકે તેવા પાપીઓનાં પાપનો નાશ કરવા હલકાં પ્રાયશ્ચિત કહેલાં છે. એવી રીતે આ અનુગ્રહ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે) ભગવાન્‌માં પણ અનુગ્રહ ગૂઢ પ્રકારે રહેલો છે. (જે શ્રુતિનો કંપનાધિકરણ એટલે બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૩।૩૯માં વિચાર કરેલો છે, તે શ્રુતિમાં ભગવાન્‌ને પ્રલય કરનાર જણાવેલા હોવાથી ભગવાન્ ક્રૂર છે એવું ભાન થતું હોવાથી તેમનામાં અનુગ્રહ પ્રસિદ્ધ નથી, પણ વસ્તુતઃ તેમનામાં અનુગ્રહ છે. અનુકૃતિ અધિકરણ એટલે બ્રહ્મસૂત્ર ૧।૩।૨૨,૨૩માં સર્વ ભગવાન્‌નું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ થયેલ છે તેથી લોકમાં અનુગ્રહ હોવાથી ભગવાન્‌માં પણ તે છે એવું અનુમાન થાય છે) તે ગૂઢભાવથી જણાવેલ છે. (કાર્ય લોકમાં અનુગ્રહ છે તે મૂલસ્વરૂપ ભગવાન્‌માંથી જ તેને પ્રાપ્ત થયેલો છે એવો નિશ્ચય થાય છે)૧-૨

આ ભગવાન્‌નો અનુગ્રહ દેવોથી પણ છૂપો રાખવા યોગ્ય દેવોને પણ જણાય નહિ તેવો હોવાથી ભગવાન્‌નું નામ ધ્યાન પૂજન વગેરેનો આદર કરી, તેઓની અંદર ભગવાન્‌નું વીર્ય હોવાનું અહીં શ્રીભાગવતમાં કહેલું છે (તેથી ભગવાન્‌નું નામ વગેરે કાલ વગેરેને દૂર કરે છે એમ અહીં કહેલું છે. ભગવાનનો અનુગ્રહ અથવા પુષ્ટિ; કાલ વગેરેને દૂર કરનાર છે એમ મનુષ્યોને જ જણાતું નથી એવું નથી, પરન્તુ દેવો પણ તે જાણી શકતા નથી. દેવો પણ આ જાણી શકતા નથી એમ જણાવવા માટે તેનાં કાર્યરૂપ ભગવાન્‌નું નામ વગેરે કાલ વગેરેને દૂર કરનારાં છે એમ અહીં કહેલું છે. ભગવાન્‌નાં વીર્યને લીધે તેમનું નામ; સર્વ મોટા પાપોનું પણ પ્રાયશ્ચિત થાય છે, એમ ૬।૨।૧૦ થી તથા ૬।૧૮।૭૩ થી જણાય છે. તેથી આ માત્ર નામનું માહાત્મ્ય નથી, પરન્તુ ભગવાન્‌નાં વીર્યનું માહાત્મ્ય છે. તેથી કાલ વગેરેને દૂર કરનાર ભગવાન્‌નાં ઉત્તમ વીર્યરૂપ ભગવાન્‌નો ગુણ, જેનું બીજું નામ અનુગ્રહ છે તે પુષ્ટિ. વેદનાં તાત્પર્યને ન જાણનાર યમદૂતોને વિષ્ણુદૂતોએ હાંકી કાઢયા-અ.૨।૨૧, ખોટા પ્રકારે યજ્ઞ કરનાર વિશ્વરૂપને અને પાપી વૃત્રને હણ્યા-અ.૯।૪ અને ૧૨।૩૩, દિતિના ગર્ભના ઈન્દ્રે કટકા કર્યા-અ.૧૮।૬૨. આ બધું સામાન્ય પ્રકારનું રક્ષણ થયું, પરન્તુ અજામિલના દુષ્ટ કૃત્યોનો નાશ કર્યો, ઈન્દ્રનું મૃત્યુ અટકાવ્યું, વૃત્રના સ્વભાવ અને કર્મો ફેરવી નાખ્યા, દિતિનો સ્વભાવ ફેરવી નાંખ્યો-અ.૧૮।૬૮ તથા ૭૭; અને મરુતોનાં મૃત્યુને અટકાવ્યું અને કર્મ તથા સ્વભાવને બદલાવ્યા-અ.૧૮।૬૫ તથા ૬૭. આ બધાં ઉત્તમ અલૌકિક પ્રકારનાં રક્ષણ થયાં)૩

પ્રકરણ વિભાગઃ

આ સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છેઃ

૧.નામ પ્રકરણ અથવા મનુષ્યોનું પ્રકરણ

પહેલા ત્રણ અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

૨.રૂપપ્રકરણ, ધ્યાન પ્રકરણ અથવા દેવોનું પ્રકરણ,

ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

૩.અર્ચન પ્રકરણ અથવા દૈત્ય પ્રકરણ,

અઢારમા તથા ઓગણીસમા એ બે અધ્યાયોનું આ પ્રકરણ છે.

પહેલા નામ પ્રકરણમાં મતાન્તરભાષા છે. ધ્યાન પ્રકરણમાં ધ્યાનથી હરિનો પ્રવેશ થાય છે એમ સ્પષ્ટ છે (અ.૧૩-૧૭). પૂજન પ્રકરણમાં પૂજન કરવાથી પણ હરિનો પ્રવેશ થવાનું જણાવેલું છે (અ.૧૮-૬૬)૪-૫

નામ પ્રકરણના ત્રણ અધ્યાયો છે. કારણ કે નામનું શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ કરવાથી, એ ત્રણ પ્રકારના સમ્બન્ધથી નામને આત્માનો સમ્બન્ધ થાય છે. ભગવાન્‌નાં રૂપના ચૌદ ગુણો છે અને તે દરેક ગુણવાળા રૂપનું હૃદયમાં ચિન્તન કરવાથી તે ફલ આપે છે જ. તેથી બીજા રૂપ પ્રકરણના ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયો છે. આ પ્રકરણમાં ભગવાન્‌ને

૧.રૂપથી મોક્ષ આપનાર

૨.રસથી આનન્દ આપનાર

૩.ગન્ધથી ભક્તિ આપનાર

૪.સ્પર્શથી સર્વ દુઃખ હરનાર

૫.નાદથી મનોહર

૬.યોગને લીધે પોતાનો પ્રવેશ આપનાર (કરનાર)

૭. દ્વેષીને મૃત્યુ કરાવી મોક્ષ આપનાર

૮.સ્વામી જાણનારને સર્વ સુખ આપનાર

૯.હલકા માનનારને દુઃખ આપનાર

૧૦.કેવલ સત્યસ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર

૧૧.પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને યોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર

૧૨.પોતાને જુદા જાણનારનું મૃત્યુ કરાવનાર

૧૩.યોગ્ય સ્થિતિમાં રહેલાને જ્ઞાન આપનાર અને

૧૪.સ્નેહથી ખરેખર વશ થનાર

—વર્ણવેલા છે. બહારના અને અંદરના ભેદથી પૂજા પણ બે પ્રકારની કહેલી છે, તેથી ત્રીજા અર્ચન પ્રકરણના બે અધ્યાયો છે. અર્ચન અથવા પૂજનમાં ક્રિયા પ્રસિદ્ધ છે. અહીં હરિના નામ, રૂપ અને ક્રિયા કહેલાં છે, એટલે હરિ ત્રણ પ્રકારના જણાવેલા છે. સર્વનું કલ્યાણ કરનાર હરિ જો પ્રસન્ન થાય એટલે કૃપા કરે તો આ ત્રણ (ભગવાન્‌ના નામ રૂપ અને ક્રિયા)નું દાન કરે છે, પણ પ્રસન્ન થયા ન હોય તો કરતાં નથી.

(''ભગવાન્ કૃપા કરે તો પોતાનાં નામ રૂપ અને કર્મોનું દાન કરે તેમ કહ્યું, તો તે કૃપા કરે ત્યારે જ ભક્તિનું પણ દાન કરે છે, કારણ કે મુક્તિનું દાન કરે પણ ભક્તિનું દાન કરતા નથી ૫।૬।૧૮. તેથી નામ રૂપ તથા ક્રિયા અને ભક્તિનું દાન કરવાનું કારણ એક કૃપા જ હોવાથી, આ સ્કન્ધમાં ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું હોવાનું કેમ ન માનવું?'' એવી

શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે) પુષ્ટિ પોતાનાં એટલે જીવનાં કાર્ય માટે, જીવનું કલ્યાણ કરનારી છે, જ્યારે ભક્તિ પરનું એટલે ભગવાન્નું કાર્ય કરનારી ભગવાન્ના કાર્યો માટે ઉપયોગની છે. અને ભક્તિનું વર્ણન નવમા સ્કન્ધમાં કરેલું છે૬-૧૩

પ્રથમ પ્રકરણ–નામ પ્રકરણનો અર્થઃ

અજામિલ ભગવાન્નો દાસ થવા યોગ્ય હતો, અને ભગવાને તેને પહેલાં જ પોતાનો દાસ કરવા વિચાર કરેલો. છતાં તેનો અહઙ્કાર દૂર થાય તે માટે તે તેના સ્વભાવથી જ દુષ્ટ થયો, કારણ કે જીવો સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે અને પોતાના ગુણોથી પોતે ઉત્તમ હોવાનું માનનારા હોય છે. (તેઓ અવિદ્યાથી ઘેરાયેલા હોવાથી પોતાના સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એ દેહોને જ આત્મા માને છે. અને પોતાના ગુણો તથા કર્મો ને ઉત્તમ માને છે, ''હું આવો મહાન છું. હું આમ કરીશ, મારા જેવો કોઈ નથી'' એમ તેઓ માને છે એ તેઓનો દોષ છે, તેથી તે દોષ દૂર કરવા) ભગવાન્ હરિ જીવને તેવો દુષ્ટ થવા દઈ, તેને પોતાનો કરે છે. (હરિ સર્વ દુઃખ હરનાર છે. જે જીવને પોતાનો દાસ માને તે જીવ જ્યારે પોતાના દોષને લીધે બહિર્મુખ થાય છે, ત્યારે પોતે તેના ઉપર કૃપા કરવાનો વિચાર કરી તે વિચાર પ્રમાણે જ તેની બહિમુર્ખતાને દૂર કરી, તેના દોષનો નાશ કરનારી કૃપા તેના ઉપર કરે છે તે પુષ્ટિ છે. ઉપર પુષ્ટિને જીવનું કાર્ય અથવા કલ્યાણ કરનારી કહી છે તે આથી દઢ થાય છે. મર્યાદા જણાવનાર સ્કન્ધ 'સ્થાન' પછી તરત જ આ 'પોષણ' પુષ્ટિનો સ્કન્ધ આવ્યો, તેથી આ મર્યાદા સાથે ભળેલી અથવા મર્યાદા-પુષ્ટિ જાણવી). ભક્ત એવા દુષ્ટ થાય તે સમાધિભાષામાં ઇચ્છેલ નથી તેથી આ પ્રકરણની ભાષા મતાન્તરભાષા છે.

(ત્યારે મતાન્તરભાષા હોય અને સમાધિભાષામાં ઇચ્છેલ ન હોય, તો તે શા માટે જણાવવું જોઈએ? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે) ભગવાન્નું નામ સ્વતન્ત્ર છે, (નામ પોતે જ સ્વતન્ત્રતાથી પાપનો નાશ કરે છે) એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (તેથી બહુ ન ઇચ્છેલ નથી)૧૪-૧૬।।

અધ્યાયોના અર્થઃ

પહેલા અધ્યાયમાં અજામિલનો વૃતાન્ત કહેલો છે (શ્લો.૨૦-૬૮). પછી બીજા અધ્યાયમાં ભગવાન્નું નામ લેવાની પ્રશંસા કરેલી છે અને તે નામ લેવાનું ફલ એ બધું કહેલ છે (શ્લો.૨૦-૪૪). ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાન્નાં નામ સમ્બન્ધી સિદ્ધાન્ત કરેલો છે (શ્લો.૧૨-૩૦) અને યમદૂતો નામ લેનાર ઉપર બલાત્કાર ન કરે (શ્લો.૨૭) તે માટે આ યમના મુખથી કહેલો છે. કારણ કે યમનાં વાક્યનું સ્મરણ થતાં સર્વ હરિનાં નામનું સ્મરણ કરે. (આથી આ મતાન્તર પણ ઇચ્છેલ હોવાનો તર્ક જણાવ્યો)૧૭-૧૮

અધ્યાય ૧ ; ભગવાન્ના નામનું માહાત્મ્યઃ

પહેલા અધ્યાયમાં પ્રાયશ્ચિતના પ્રસઙ્ગથી ભગવાન્ના નામનું માહાત્મ્ય કહેલું છે છતાં પણ આ પુષ્ટિના પ્રકરણમાં પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરતા કહેલું હોવાથી નીચે પ્રમાણે નિર્ણય થાય છેઃ

જે ભગવાન્ના સેવકો કોઈપણ પ્રકારે ભગવાન્થી વિખૂટા પડેલા હોય તેઓનાં જ પાપનો (ભગવાન્નું નામ લેવાથી) સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે આ નિશ્ચિત છે, બીજાઓ જે જ્ઞાનથી અથવા કર્મો કરીને પાપનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે, તેઓનાં પાપ બધાં નાશ પામતાં નથી, પરન્તુ કેટલાક બાકી રહે છે. તેમાં પણ કર્મોથી પાપનો જે નાશ થાય છે, તે તો હાથીનાં સ્નાન જેવો છે. (જેમ સ્નાન કરીને સ્વચ્છ થયેલો હાથી તરત જ ધૂળ ઉડાડી પોતાના દેહને મલિન કરે છે, તેમ કર્મથી જેણે પાપનો નાશ કર્યો હોય, તે તરત પાછાં બીજા કર્મો કરી પાપી થાય છે.) અધમ લૌકિક પુરુષોને ભગવાન્ના નામમાં વિશ્વાસ હોતો નથી જ. (તેથી તેઓ કર્મથી અથવા જ્ઞાનથી પાપનો નાશ કરવા પ્રયાસ કરે છે. કર્મથી થતો પાપનો નાશ હાથીના સ્નાન જેવો હોવાનું ઉપર કહ્યું. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં) દેહ જ આત્મા છે એવી બુદ્ધિનો નાશ

થાય, ત્યારે પાપ જોવામાં આવતું નથી પરન્તુ જ્યારે જ્ઞાન જતું રહે છે ત્યારે (ઉપરના જીવના સ્વભાવનો દોષ કહ્યો તે તથા પાપ) સર્વ એકાએક પ્રકટ થાય છે. પછી કર્મના દોષ જોવાને લીધે જો પાપનો નાશ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તે જીવ; ભક્તિમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાર પછી ભક્તિ તેને પાપથી મુક્ત કરાવે છે. તેથી ભગવાન્નું નામ ભક્તોને તથા જ્ઞાનીઓને પાપથી મુક્ત કરાવે છે બીજાઓના પાપનો નાશ થતો નથી. તેથી ભગવાન્નું નામ ભક્તોનાં પાપનો નાશ કરે છે, એમ (અજામિલના વૃત્તાન્તથી) કહેલું . પછી જો પાપ ન થાય, તો મર્યાદામાં રહેવાથી, (વેદમાં જણાવેલી મર્યાદા પ્રમાણે વર્તન કરવાથી) તેઓ કૃતાર્થ થાય છે. તેથી પાપનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થાય તે માટે 'પુષ્ટિ' (ભગવાન્ની કૃપા) માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેથી પ્રાયશ્ચિતના પ્રસઙ્ગથી પુષ્ટિલીલાનું નિરૂપણ કરવાનો આરમ્ભ કરેલો છે.

આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છેઃ પરીક્ષિતે વિરાટ સ્વરૂપના ધ્યાનના અઙ્ગ તરીકે સર્ગ વિસર્ગ અને સ્થાન એ ત્રણ લીલાઓનું શ્રવણ કર્યું ત્યારે સ્થાનનું શ્રવણ કરતાં; ભગવાન્ જુદી-જુદી મર્યાદાઓનું સ્થાપન કરે છે એમ તેણે જાણ્યું. તેણે પોતે તો બ્રાહ્મણ શમીક ઋષિની અવજ્ઞા કરેલી અને તેનું પ્રાયશ્ચિત કરેલું નહિ. તેથી ભગવાન્ મને અભય આપશે કે નહિ, એવા વિચારથી ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થવામાં વિલમ્બ થવાના ભયથી ''માણસને નરક કેવો ઉપાય કરવાથી પ્રાપ્ત ન થાય તે મને મારામાટે કહો'' એમ શુકને પૂછે છે (શ્લો.૬). શુકે પરીક્ષિતના અધિકારની પરીક્ષા કરવા શ્લો.૭-૮ થી સામાન્ય ઉત્તર આપ્યો, ત્યારે રાજાએ તેવા પ્રાયશ્ચિત વ્યર્થ હોવાનું હાથીનાં સ્નાનના દષ્ટાન્તથી જણાવ્યું (શ્લો.૧૦). તેનો ભાવાર્થ સમજી કર્મરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત અજ્ઞાનીઓ કરે છે, એમ જણાવી શુક; બે પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત તેના અધિકાર પ્રમાણે તેને જણાવે છે. તેમાં ૧૨-૧૪ સુધીના શ્લોકોથી દેહ અને આત્મા ને જુદા જાણવારૂપ જ્ઞાનવાળાઓએ કરવાનું પ્રાયશ્ચિત કહે છે. તેમાં ૧૨મા શ્લોકમાં હિતકારી ખોરાક જ ખાનારને જેમ રોગ થતા નથી, તેમ નિયમો પાળનારનું કલ્યાણ જ થાય છે. આ દષ્ટાન્તથી દેહ અને આત્મા જુદા હોવારૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહેલ છે. ૧૩ અને ૧૪ શ્લોકમાં જ્ઞાનનાં અઙ્ગ; તપ વગેરે આચરવાથી ધર્મ જાણનાર શ્રદ્ધાવાળા લોકો પોતાનાં પાપોનો નાશ કરે છે એમ અગ્નિના દષ્ટાન્તથી કહેલું છે, તેમાં પણ પાપ બાકી રહે છે એમ સૂચવેલું છે, કારણ કે અગ્નિ વાંસને બાળે ત્યારે પણ વાંસના મૂળ જમીનમાં રહે છે. અગ્નિ બુઝાયા પછી તે ઉગે છે. પછી ૧૫-૧૯ શ્લોકોથી ભગવાન્માં પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિવાળાઓનાં પાપનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે એમ સૂર્ય ઝાંકળનો નાશ કરે છે, એ દષ્ટાન્તથી કહેલ છે. ''રાત્રે પાછો ઝાકળ દેખાય છે તેથી ભક્તિવાળાનાં પાપ પણ બાકી રહે છે'' એવી શઙ્કા ન રહે તે માટે ૧૬મા શ્લોકમાં ઉપર કહેલ તપ વગેરે સાધનો કરવાથી થતી પવિત્રતા આ ભક્તિથી થતી પવિત્રતા કરતાં ઓછી હોવાનું કહેલ છે. પછી ૧૭મા શ્લોકમાં ભક્તિમાર્ગનું ઉત્તમપણું જણાવેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે ભક્તિથી બધાં પાપનો નાશ ઝાકળની પેઠે થાય છે, અને રાત્રે જે ફરી ઝાકળ દેખાય છે તે બીજો ઝાકળ છે. ૧૮મા શ્લોકમાં કર્મથી થતાં પ્રાયશ્ચિત પાપનો નાશ કરતાં નથી, એવા રાજાએ શ્લો.૧૦માં જણાવેલા નિર્ણય પ્રમાણે જ પોતાનો પણ નિર્ણય હોવાનું જણાવે છે. પ્રાયશ્ચિત ભગવાન્થી વિમુખ પુરુષને પવિત્ર કરતાં નથી, એમ અહીં કહેલ છે. અને ભગવાન્થી વિમુખ રહેનારા અજ્ઞાનીઓ જ છે. પછી ૧૯મા શ્લોકમાં એક વાર અલ્પ પણ ભક્તિ કરનારને યમ વગેરેનાં દર્શન થતાં નથી એમ કહી, તે સિદ્ધાન્ત દઢ કરવા અજામિલનો વૃત્તાન્ત કહેવાનો આરમ્ભ કરે છે. તેથી જેમણે શ્રીકૃષ્ણને પોતાના પ્રાણો સમર્પણ કરેલા છે તેવા ભગવાન્ના સેવકોના પાપનો જ સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે. તેઓ પોતાના ગુણો ઉત્તમ હોવાનું માને તો જ તેમને પાપ થવાનો પણ સમ્ભવ હોય છે. આજ સિદ્ધાન્ત ૧૧।૫।૪૨ માં પણ જણાવેલો છે૧૯-૨૬

આ સમયમાં ભગવાન્ના નામનો ઉચ્ચાર કરનારા પણ ઘણાખરાને ઉપર જણાવ્યું તેવું ફળ કેમ મળતું નથી? એવો સંશય થાય તો જાણવું કે આ સમયમાં ભગવાન્ના નામનો ઉચ્ચાર કરનારા ત્રણ પ્રકારના છે ૧.પ્રાકૃત હલકા પુરુષો ૨.ભક્તો અને ૩.સાધારણ પુરુષો.

(પ્રાકૃત હલકા પુરુષો પણ ૧/અ.તામસ ૧/આ.રાજસ અને ૧/ઈ.સાત્ત્વિક; એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે.) આ ત્રણે પ્રકારના પ્રાકૃત પુરુષોમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ કાંઈ હોતાં નથી, તેથી તેઓને જુદા પ્રકારનું ફલ મળે છે.

૧/અ.ભગવાન્નાં નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી તામસ પ્રાકૃત પુરુષોના પાપનો તો કોઈ પણ રીતે નાશ થાય છે (બધાં પાપનો નાશ થતો નથી)

૧/આ.રાજસ પ્રાકૃત પુરુષોનાં સર્વ પાપોનો ભગવાન્ના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી સદા નાશ થાય છે, અને

૧/ઈ.સાત્ત્વિક પ્રાકૃત પુરુષોને ભગવાન્નું નામ લેવાથી અન્તે (કોઈવાર) મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ મુક્તિ ચોક્કસ પ્રાપ્ત થતી નથી.

૨. ભક્તો ભગવાન્નું નામ લે તે તો તેઓની ભક્તિ જ છે. ૩.બીજા સાધારણ પુરુષો ભગવાન્નું નામ લે ત્યારે તેઓના ઉપર ભગવાન્ની કૃપા થાય છે. તેઓ પોતાનાં કાર્ય માટે ભગવાન્ના સેવકો થયેલા હોવાથી ભગવાને તેમને તેવા (ભગવાન્ની કૃપાથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરનારા) કરેલા છે. ભક્તો અને આ સાધરણ પુરુષો વિવેકવાળા હોય છે. આ સાધારણ પુરુષો પણ ભગવાન્નાં નામનો વિવેકથી ઉચ્ચાર કરે છે, (એટલે ભગવાન્નાં જુદા-જુદા કાર્ય કરનારાં, જુદા-જુદા ગુણવાળાં, જુદાં-જુદાં સ્વરૂપો, અને તે સ્વરૂપોનાં નામો સમ્પૂર્ણ પ્રકારે સચ્ચિદાનરૂપ છે એવા જ્ઞાન સાથે તે નામનો ઉચ્ચાર કરે છે.) ભક્તો તો ભગવાન ઉપર પ્રેમવાળા હોય છે. તેઓ ભગવાન્ના દાસ થઈ રહે છે. તે સ્થિતિમાંથી જો તેઓ પડે અને ભક્તિમાર્ગ તેઓમાં રહેલ ન હોય, તો પણ ફરી તેઓ ભગવાન્ના દાસ થાય છે. ૧. ભગવાન્ના ગુણોનું કીર્તન કરવામાં આનન્દ માને છે, અને તેમની સેવા કર્યા કરે છે. ૨.રસિક અને કામના વિનાના ભક્તો હોય તેમને ભગવાન્ પોતે વશ થઈ બલપૂર્વક પોતાનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે૨૭-૩૨

શ્લો.૧૯માં ભગવાન્માં મન રાખવું તેને પ્રાયશ્ચિત કહેલું છે. (રૂપ પ્રકરણમાં ધ્યાન કહેલું છે. પ્રયત્ન સાથેની ચિત્તની ક્રિયા ધ્યાન છે, તેથી તેમાં પણ મન ભગવાન્માં રાખવાનું છે). ત્રીજા પ્રકરણમાં કહેલ પૂજનમાં પણ મન ભગવાન્માં રાખવાની જરૂર છે તેથી ભગવાન્માં મન રાખવું અથવા તેમનાં નામનો ઉચ્ચાર કરવો, તેમનું ધ્યાન અને પૂજન ત્રણે એક પ્રકારનાં છે. તેથી નામ પ્રકરણમાં જ કહ્યો. તેવો જ નિર્ણય બીજા બે પ્રકરણનો પણ જાણવો. (નામ પ્રકરણના જેવા જ બીજા પ્રકરણોના અધિકારીઓ તથા ફલ હોવાનું જાણવું; પરીક્ષિતના પ્રશ્ન તથા શુકે આપેલા ઉત્તરનો આવો ભાવાર્થ છે)૩૨।।-૩૩।।

આ અધ્યાયમાં શ્લો.૨૧થી આરમ્ભી અજામિલનું ચરિત્ર કહેલું છે, શ્લો. ૫૬-૫૭માં તેનો પહેલાનો વૃતાન્ત કહ્યો છે. તે; પ્રથમ તે શુદ્ધ હતો એમ જણાવવા કહેલો છે (ભગ.ગીતા૬।૪૧માં યોગથી ભ્રષ્ટ થયેલાનો જન્મ પવિત્ર અને શ્રીમાન પુરુષોને ઘેર થવાનું કહેલું છે), તેના જેવો પવિત્ર અને શ્રીમાન પુરુષના ઘેર તેનો જન્મ થયેલો. પછી તેના નવ પુત્રો કહ્યા તે તેનું બંધન કરાવનાર નવ ગુણો, દશમો નારાયણ પુત્ર કહ્યો તે મુક્ત કરાવનાર હોઈ ગુણાતીત અવસ્થારૂપ જાણવો (શ્લો.૨૪).

અજામિલે પિતા વગેરે કુટુમ્બીઓ સાથે સમ્બન્ધ તોડી નાખ્યો (અ.૨।૨૭-૨૮) અને ધનથી દાસીને સન્તોષી તેનું ભજન કરવા લાગ્યો (અ.૧।૬૬). તેણે સમ્પૂર્ણ રીતે દાસીનું જ ભજન કરવા માંડયું, તેથી તેનો મોક્ષ થયો(અ.૨।૪૦-૪૫). (પદ્મપુરાણના પાતાલખણ્ડમાં વૈશાખ માહાત્મ્યમાં દિવોદાસની પુત્રીનું ઉપાખ્યાન કહેલું છે તેમાં આ સ્પષ્ટ જણાય છે. પહેલાના જન્મમાં તે ઘણી વ્યભિચારિણી હતી, પછી કુટ્ટણી થયેલી. પછી બ્રાહ્મણ અતિથિની પત્ની થઈ. તેને સમ્પૂર્ણ રીતે સંતોષ આપી તેના સઙ્ગથી, રાજાની કુમારી થઈ અને પછી કૃતાર્થ થઈ.) જો અજામિલ દાસીને ઘેર ગયો ન હોત અને પિતાના ઘરમાં જ રહ્યો હોત, તો તેના પિતાની પેઠે તેને પણ સંસારમાં જ ભમવાનું રહેત, પરન્તુ જે કોઈ અન્તઃકરણપૂર્વક સેવા કરે છે તેને જ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો અન્તઃકરણપૂર્વક સેવા કરનારની ઉત્તમ પ્રકારે સદ્ગતિ થાય છે, આ સારી રીતે નિર્ણય કરેલો સિદ્ધાન્ત છે. ધોળાને ડાઘ ઘણો લાગે તેમ પવિત્રને મલિન (પાપી)નો સમ્બન્ધ થતાં ઘણું જ પાપ થાય છે, એવો ધર્મ સમ્બન્ધી નિર્ણય યમના કિંકરોએ કરેલો (શ્લો.૪૦-

૪૫), કારણ કે તેઓ ઈશ્વરની ઇચ્છાને જાણતા ન હતા. આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પુષ્ટિ (ભગવાન્‌ની કૃપા) હોઈ શકે જ નહિ. આ યમના કિંકરોએ કહેલો પૂર્વપક્ષ જ છે૩૩।-૩૯

અધ્યાય ૨-ભગવાનના નામની પ્રશંસા અને ફલ:

શઙ્કાઃધર્મનું જે લક્ષણ યમદૂતોએ કહ્યું તેમાં કાંઈ દોષ હોવાનું વિષ્ણુદૂતોએ તેમના ઉત્તરમાં કહેલ નથી, તેથી તેઓને તે મંજુર છે. માત્ર પ્રાયશ્ચિત્તના સમ્બન્ધમાં તેઓનો મતભેદ છે. તેઓના ઉત્તરમાં ભગવાન્‌ના નામનું માહાત્મ્ય જણાવેલું છે અને પ્રાયશ્ચિતનો સ્વીકાર કરેલો નથી, જ્યારે વેદમાં ''જે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે તે સર્વ પાપને તરે છે, બ્રહ્મહત્યાને તરે છે'' વગેરે વાક્યોમાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો સ્વીકાર વિષ્ણુદૂતો કરતા ન હોવાથી વેદના તેટલા ભાગનું પ્રમાણ તેઓ સ્વીકારતા નથી. એમ કરવામાં આવતાં વેદના બીજા ભાગો ઉપર પણ શ્રદ્ધા રહેશે નહિ–એવી શઙ્કા થાય, તે દૂર કરવા; વેદ પ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ થાય તે માટે વિષ્ણુના દૂતો તેમના ઉત્તરમાં ભગવાન્‌ના નામનું માહાત્મ્ય જણાવે છે (શ્લો.૭-૧૯).

શઙ્કાઃવિષ્ણુદૂતોના ઉત્તરમાં તપ વગેરે પ્રાયશ્ચિતથી પાપનો નાશ થાય છે, પરન્તુ તેનાં હૃદય (વાસના)નો નાશ થતો નથી (શ્લો.૧૭), એમ વેદને નામથી હલકો જણાવેલ હોવાથી, તે ઉત્તરથી વેદ પ્રમાણ હોવાનું કેમ જણાય? એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે વેદમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત કોઈ વાર કરવા યોગ્ય નથી એવો એ વાક્યનો ભાવાર્થ હોત તો તે વાક્ય પાંચમા સ્કન્ધમાં મર્યાદાના પ્રકરણમાં કહેત. તેમ ન કરતાં અહીં કહેવાથી) સ્કન્ધના અર્થથી તે વિરુદ્ધ થાય. વળી અ.૧।૧૫ માં 'કેચિત્'–'કેટલાક' શબ્દ યોજેલ છે, તેથી એમ જણાવેલું છે કે વાક્ય જુદા મતવાળાના સમ્બન્ધનું છે. તેથી તે ભગવાન્‌ના ભક્તો સમ્બન્ધી જ કહેલું છે. વેદમાં કહેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો ભક્ત સિવાયના બીજાઓને માટે કહેલાં છે. તેથી વિષ્ણુદૂતોનો ઉત્તર વેદ પ્રમાણે છે એ સિદ્ધાન્તથી જરાએ વિરુદ્ધ નથી. વેદ 'અપૌરુષેય' અથવા ઈશ્વરે રચેલો છે. તે ઈશ્વરના નિઃશ્વાસરૂપ છે, તથા ઈશ્વરનું વાક્ય છે. તેથી તે પ્રમાણ છે. વેદનો અર્થ ભગવાન્ જ છે ૧૧।૨૧।૪૩. ''અમે સાંભળ્યું છે કે વેદ પોતાની મેળે પ્રકટ થયેલ સાક્ષાત્ નારાયણ છે'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે વેદ પણ ભગવાન્ જ છે. વળી ''ધીર સર્વ સ્વરૂપોને જુદાં કરી, તેમના નામો કરી તેમને નમન કરતાં રહ્યા'' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, ભગવાને પોતાનાં જે-જે સ્વરૂપમાં જે-જે નામ કર્યાં તે વૈદિક જ છે, કારણ કે સૃષ્ટિના આરંભમાં બીજો શબ્દ જ ન હતો. તેથી વેદ પણ હરિનું નામ છે. તેથી ભગવાન્‌નું નામ અને વેદના અર્થમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એમ ''નામો કરી તેમને નમન કરતાં રહ્યા'' એ શ્રુતિથી જણાય છે. તેથી ભગવાન્‌નું નામ વેદરૂપ અને વેદના અર્થરૂપ પણ હોવાથી સર્વને પવિત્ર કરનારું છે.

પ્રાયશ્ચિત્તમાં અને નામમાં ભેદ એટલો છે કે વેદમાં કહેલા પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે કર્મોની શક્તિનો ''હું બહુ થાઉં'' એવી ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી વિભાગ થયેલો હોવાથી, જુદા-જુદા પ્રાયશ્ચિત્તો અમુક કાર્ય કરનારનાં તે-તે પાપો જ દૂર કરે છે, પરન્તુ સર્વ પાપ દૂર કરતાં નથી. અને જેમનાં સર્વ પાપ દૂર કરે છે તેમનાં પણ હૃદયને પવિત્ર કરતાં નથી, એ તો તેમનું ફલ જણાવનાર વાક્યોથી તથા પ્રત્યક્ષથી નિર્ણય થાય છે. ભગવાન્‌નું નામ તો વેદરૂપ અને વેદના અર્થરૂપ હોવાથી પૂર્ણ શક્તિવાળું હોઈ સર્વ પાપનો નાશ કરી સર્વને પવિત્ર કરે છે તેથી વેદનું અધ્યયન કરનારના વિચારથી પ્રાપ્ત થએલ પ્રાયશ્ચિત્ત તો ભગવાન્‌ના નામથી દુર્બલ જ છે૪૦-૪૨

૧૧।૧૪।૩ થી ૧૧।૧૪।૭ સુધીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જુદા-જુદા પુરુષોને તેમના જુદા-જુદા સ્વભાવ પ્રમાણે વેદનું જ્ઞાન જુદું-જુદું થાય છે અને તેથી તેઓના મત જુદા-જુદા થએલા છે. તેઓ વેદનો અર્થ સમ્પૂર્ણ રીતે જાણતા નથી, અને ''લોકનાં કલ્યાણ તરફ દષ્ટિ રાખી તારે કર્મ કરવું જોઈએ'' (ભગ.ગીતા૩।૨૦) એ ભગવાન્‌નાં વાક્ય પ્રમાણે લૌકિક પુરુષો માટે તેમનું; પોતાના વિચાર પ્રમાણે, કલ્યાણ થાય તેવી રીતે વેદનો અર્થ કરે છે. જો તેઓ તેમ કરતા ન હોય તો લોકોનું કલ્યાણ કરવાના જુદા-જુદા પ્રકારો કહેલા છે તે કહ્યા ન હોત. (તેથી ભગવાન્‌ની ઇચ્છા જાણનાર ઋષિઓ વેદનો અર્થ જાણવા છતાં પણ લૌકિક પુરુષોને માટે તે કહેતા હોવાથી જુદો-જુદો અર્થ કહેવાયેલ છે).

વળી વેદનો અર્થ કરનારાઓને પણ તે અર્થમાં સન્દેહ હોય છે, (કારણ કે તેઓથી વેદનાં તાત્પર્યનો નિર્ણય થએલો હોતો નથી) તેથી વેદમાં જણાવેલાં જે પ્રાયશ્ચિત્તો તેઓએ કહેલાં છે તેમનાથી પાપનો સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ થતો નથી૪૩-૪૪

ભગવાનનું નામ પવિત્ર કરનારું અને પ્રાયશ્ચિત્તથી ઉત્તમ ભલે હોય, છતાં ભગ.ગીતા૪।૩૭માં જ્ઞાન પણ સર્વ કર્મોનો (પાપનો) નાશ કરનારું હોવાનું કહેલ હોવાથી, ભગવાનનાં નામથી અથવા જ્ઞાનથી સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે એમ માનવું જોઈએ–એવી શઙ્કા થાય, તો જાણવું કે યમ વગેરે સાધનોવાળું (જુઓ ૩।૨૭।૬-૯ શ્રીસુબોધિની સાથે) જ્ઞાન સન્ન્યાસ સાથેનું હોય તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ પાપનો નાશ કરે, પરન્તુ તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ન હોવાથી, બધા તે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. વળી જે અગ્નિ વસ્ત્રને બાળી નાખે છે, તે વસ્ત્રને પવિત્ર કરતો નથી, તેવી રીતે જ્ઞાન દેહનો સમ્પૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરાવનારું છે, પરન્તુ તેને શુદ્ધ કરાવતું નથી. વળી તેનાં સાધન પણ થઈ શકે તેવાં નથી, અને તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. જ્યાં સુધી શુદ્ધિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ નહિ, અને કર્મોની વાસના-મન ઉપર પડેલા સંસ્કાર-પણ ઘણા બલવાન હોય છે, (એટલે તે જ્ઞાન થવા દેતા નથી). વળી જ્ઞાન પણ વેદમાં કહેલું પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ થઈ પાપ દૂર કરે, (અને જુદા-જુદા ઋષિઓના જુદા-જુદા સ્વભાવથી તે સમ્બન્ધી જુદા-જુદા મત થએલા હોવાનું ઉપર કહેલું છે. તથા જ્ઞાનથી પાપ દૂર કરવાનું ઘણું કઠણ; લગભગ અશક્ય છે. કારણ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણાં સાધનોની જરૂર રહે છે. તે દેહનો નાશ કરનારું છે. આ સમયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી શુદ્ધિ ન હોવાથી તે પ્રાપ્ત થાય તેવું નથી. વળી તે અગ્નિ વૃક્ષને બાળે એ દૃષ્ટાન્તથી જણાવ્યા પ્રમાણે બધા પાપનો નાશ કરતું નથી, અને વેદમાં જણાવેલ હોવાથી માત્ર ત્રણ વર્ણોથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તેથી ભગવાનનું નામ લેવાને બદલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી બધાં પાપો નાશ કરશું એવો વિચાર ન રાખવો૪૫-૪૭।

શઙ્કાઃભલે ભગવાનના નામથી જ બધાં પાપનો નાશ થાય, છતાં વેદ તરીકે જાણેલાં, અને તેવાં જ્ઞાન સાથે ઉચ્ચારેલાં નામથી જ તેનું ફલ પ્રાપ્ત થાય, પરન્તુ હરકોઈ પ્રકારે ઉચ્ચારેલા ભગવાનના નામ જેવા બીજાના નામથી પાપ શી રીતે દૂર થાય? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે ભગવાનનું નામ વેદરૂપ છે. (''દ્વિજાતિઓ જેટલા વેદના અક્ષરોનો પાઠ કરે તેટલાં હરિનાં નામોનું તેમણે કીર્તન કરેલું છે તેમાં સંશય નથી'' એ વાક્યમાં વેદના અક્ષરોને હરિનાં નામ કહેલ છે) તેથી ભગવાનનાં નામ વેદરૂપ છે. વળી બીજા શાસ્ત્રમાં પણ ''હે શત્રુને પીડનાર! નામોમાં મુખ્ય 'શ્રીકૃષ્ણ' નામનું નામ સર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને ઉત્તમ પ્રકારે મુક્તિ કરાવનારું છે'' એવાં વાક્યો છે. તેમજ સહસ્રનામ, એકસો આઠ નામ, વગેરેમાં પણ તેમ કહેલું હોવાથી ભગવાનનું નામ લેવાથી પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે. ભગવાનનું નામ બીજાના સમ્બન્ધમાં લેવામાં આવેલું હોય તો પણ ભગવાનના અવતારની પેઠે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે, (જેમ અવતરેલા ભગવાન્ આપણા વિચારમાં પણ ન આવે તેવાં કાર્ય કરે છે. તેમ ભગવાનનું નામ પણ તેવાં કાર્ય કરે છે, કારણ કે તેવા નામથી વાલ્મીકિના લૂંટારા દેહને પણ બ્રાહ્મણપણું પ્રાપ્ત થયેલું. તેથી પુત્રનાં નામ તરીકે લીધેલું પણ ભગવાનનું નામ સર્વ પાપોનો નાશ કરે છે૪૭।-૪૮।।

અધ્યાય ૩; નામ સમ્બન્ધી યમે કહેલો સિદ્ધાન્તઃ

ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય ઉપર જણાવ્યું તે હરકોઈ કારણથી જો ધર્મનો અધિકારી (કર્મજડ) યમ કબુલ ન રાખે, તો નામમાં ઘણી શ્રદ્ધાને લીધે થયેલા આગ્રહથી તેનું તેવું માહાત્મ્ય કહ્યું હશે એવો સંશય રહે, તેથી યમનાં વચનોથી(શ્લો.૧૨-૩૦) તે માહાત્મ્ય દૃઢ કરેલું છે અને એવી રીતે પ્રમેયનું બલ જણાવેલું છે. વળી શિવના ભક્ત અગસ્ત્યે આ સિદ્ધાન્ત શુકને કહેલો તેથી પારકા (શિવના ભક્ત)ના મુખથી ભગવાનના નામની પ્રશંસા થયેલી હોવાથી, તે સાચી જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અગસ્ત્યે ભગવાનનું નામ લેવા ખોટી રીતે લલચાવવા માટે શુક પાસે તેની પ્રશંસા કરી હશે એવી શઙ્કા, અગસ્ત્યે ભગવાનનાં કરેલાં પૂજનથી દૂર થાય છે(શ્લો.૩૫). હરિના નામના માહાત્મ્યનું શ્રવણ

થતાં અગસ્ત્યને પણ (તે શિવનો ભક્ત હોવા છતાં) હરિનું પૂજન કરવાની બુદ્ધિ થઈ. વળી (યમે તેના દૂતોને ભગવાન્નાં નામ સમ્બન્ધી સિદ્ધાન્ત કહ્યો ત્યારથી) તે દૂતોને ભગવાન્ના ભક્તોનો ભય થવા લાગ્યો(શ્લો.૩૪). તેથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્નું નામ સર્વ પાપોનો નાશ કરનારું દઢ પ્રાયશ્ચિત્ત છે૪૮।।-૫૨।।

બીજું રૂપપ્રકરણઃ અધ્યાય ૪-૬ઃ

ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયોનું બીજું રૂપપ્રકરણ છે, કારણ કે આ પ્રકરણમાં ધ્યાન કરાયેલું ભગવાન્નું સ્વરૂપ પુષ્ટિની ક્રિયા (કૃપા) કરનારું થાય છે. પહેલા પ્રકરણમાં ઉચ્ચારેલાં ભગવાન્ના નામે જ કૃપા કરેલી. પહેલા પ્રકરણમાં ભગવાન્ની કૃપાના અધિકારી મનુષ્યો હતા તેવા આ પ્રકરણમાં કૃપાના અધિકારી દેવો છે.

દક્ષ ઉપર ભગવાને તેના તપને લીધે (શ્લો.૨૦-૨૧ તથા ૪૩-૪૪) કૃપા કરેલી, એ ચોથા અધ્યાયમાં જણાવેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં દક્ષના પુત્રો હર્યશ્વો વગેરે ઉપર જ્ઞાનને લીધે (શ્લો.૧૦-૨૦ તથા ૨૧-૩૩) ભગવાને કૃપા કરેલી, અને

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં તેની પુત્રીઓ ઉપર જગત્નો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભગવાને કૃપા કરેલી.

–એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારની ભગવાન્ની કૃપા કહેવાઈ. સત્ત્વગુણને લીધે, તમોગુણને લીધે અને રજોગુણને લીધે કરેલી એવી ત્રણ પ્રકારની કૃપા થઈ૫૨।।-૫૪

અધ્યાય ૭-૮ઃ

એ ત્રણે પ્રકારની કૃપા કરનાર ભગવાન્ જ છે, અને વિશ્વરૂપના માટે ભગવાન્ દક્ષ વગેરે ઉપર પ્રસન્ન થયેલા. તેથી તપ, જ્ઞાન અને જગત્નો ઉદ્ધાર એ ત્રણે વિશ્વરૂપને સારી રીતે પ્રાપ્ત થયાં (અ.૭।૨૫,૩૧,૩૨,૪૦).

શઙ્કાઃભગવાન્ની વિશ્વરૂપ ઉપર એવી કૃપા હોય, તો તેનો વધ કેમ થયો? એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે વિશ્વરૂપ પાસેથી (તપ, જ્ઞાન અને જગતનો ઉદ્ધાર ત્રણે) લઈ ભગવાને તે ઈન્દ્રને આપ્યાં. (ઈન્દ્રે તે માટે સાધન કરેલાં ન હોવા છતાં ભગવાને તેને આપ્યાં, કારણ કે ઈન્દ્ર ઉપર ભગવાન્ની કૃપા હતી). મર્યાદાસ્વરૂપ ગુરુ બૃહસ્પતિ સભામાં આવ્યા ત્યારે ઈન્દ્રે તેમનો અનાદર કર્યો(અ.૭।૭-૮). ભગવાન્ની કૃપા પોતાના ઉપર થાય તે માટે ઈન્દ્ર; ભગવાન્નું ધ્યાન ધરવાનો હતો(અ.૧૩।૧૭), તેથી તે પુષ્ટિમાં હોવાથી તેણે ગુરુનો અનાદર કરી મર્યાદા વિરુદ્ધ કાર્ય કરેલું. ગુરુ બૃહસ્પતિ પણ સર્વ જાણનાર હોવાથી ભગવાન્ની પ્રસન્નતા થાય તે માટે તે પણ અદશ્ય થઈ ગયા(અ.૭।૧૬-૧૭). બ્રહ્મા તો મર્યાદામાં રહેનારા, તેથી ગુરુ જતા રહેતાં તેમને ચેન પડ્યું નહિ(શ્લો.૨૧). છતાં તેમણે પણ હરિ શું કરવા ઈચ્છે છે તે જાણી વિશ્વરૂપને ગુરુ કરવાનો દેવોને ઉપદેશ આપ્યો(શ્લો.૨૫). દેવો અસુરોથી હારેલા (શ્લો.૧૯), એ તેમનાં આધિભૌતિક દુઃખ કરતાં, ત્યાર પછી વિશ્વરૂપની હત્યા કરવાથી થનારું આધ્યાત્મિક દુઃખ ઘણું વધારે ભારે હતું, તેથી બૃહસ્પતિ જતા રહેતાં દેવોએ શાન્ત રહેવું એ જ ઉત્તમ હતું. છતાં પુષ્ટિ; જીવનું પોતાનું કલ્યાણ કરનારી હોવાથી, તેનાથી કોઈને પણ ઘણા સમય સુધી સુખ થતું નથી. (તેથી વિશ્વરૂપને ગુરુ કરી તેની પાસેથી કવચ લઈ દેવોએ અસુરોનો પરાજય કર્યો છતાં) બ્રહ્માએ કહેલું (શ્લો.૨૫) તે પ્રમાણે ગુરુ વિશ્વરૂપનું અસુરોને યજ્ઞ ભાગ આપવારૂપ કૃત્ય ઈન્દ્ર સહન કરી શક્યો નહિ (અ.૯।૨-૪) અને તેણે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યો, (અને ભગવાને વિશ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલ તપ વગેરે ઈન્દ્રને આપ્યાં. જો ભગવાન્નો આવો વિચાર ન હોત તો બૃહસ્પતિનો અનાદર થતાં તે અદશ્ય ન થાત, પણ ઈન્દ્રને શાપ જ આપત. બ્રહ્મા પણ દેવોને ઠપકો આપી બૃહસ્પતિને મેળવી આપત, પણ વિશ્વરૂપને ગુરુ કરવા ન કહે) વિશ્વરૂપે પણ કવચ ઈન્દ્રને આપ્યું (અ.૭।૪૦), (તે

ભગવાને ઈચ્છેલું ન હોવાથી) એ અપરાધને લીધે તેનો પણ વધ થયો. પુષ્ટિમાં ભગવાન્ દૈત્યપણાંની જરાએ ગન્ધ રાખવા ઈચ્છતા નથી. તેથી ઈન્દ્રને વિશ્વરૂપે કવચ આપ્યું તે તેમણે ઈચ્છેલું ન હતુંપપ-૬૦।।

અધ્યાય ૯:

પોતાના પ્રભાવ સાથે નારાયણકવચ વિશ્વરૂપ પાસે હતું, છતાં ભગવાન્ની ઈચ્છાથી પુષ્ટિનાં પ્રયોજન માટે તેનો વધ થયો. વિશ્વરૂપ ત્રણ સ્વરૂપ ધારણ કરતો; તે દેવ, દૈત્ય અને મનુષ્ય હતો. પહેલાં તે મનુષ્ય (અ.૯।૧ અન્ન ખાનાર માથાવાળો) હતો. દેવોનો પુરોહિત થયો, ત્યારે તે બૃહસ્પતિની સમાન થવાથી દેવ થયેલો(અ.૭।૩૭,૩૮). પછી ખોટા પ્રકારે તેણે યજ્ઞ કર્યો(અ.૯।૩) તે દૈત્યપણાનું લક્ષણ છે. તેથી વિશ્વરૂપમાં એવાં ત્રણ ગુણો હોવાથી ભગવાને તેનું રક્ષણ કર્યું નહિ૬૦।।-૬૩।।

બે પ્રકારની પુષ્ટિ આ સ્કન્ધમાં જણાવેલી છેઃ ૧.મર્યાદાપુષ્ટિ અને ૨.પુષ્ટિપુષ્ટિ. વિશ્વરૂપ મર્યાદાપુષ્ટિમાં હતો. વૃત્ર બીજા પ્રકારની પુષ્ટિમાં હતો. તેથી વિશ્વરૂપ કરતાં વૃત્ર ઉપર ભગવાન્ની વધારે કૃપા હતી, પણ ભક્ત હોવા છતાં પણ જો કોઈ સંસારના પદાર્થ પેઠે દેવોનો દ્રોહ કરતો રહે, તો જેમ એક કાંટો વાગેલ હોય તેને બીજા કાંટાથી શરીરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે તેમ, તે દેવદ્રોહી હણવા યોગ્ય થાય છે. દેવોને યજ્ઞ કરાવનાર કર્મમાર્ગીય વિશ્વરૂપ, (અશ્વિનીકુમારોને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર) જ્ઞાનમાર્ગીય દધીચિ અને ભક્ત વૃત્રાસુર ત્રણે પુષ્ટિનાં કાર્યમાટે હણાયા છે. તેથી પુષ્ટિ-ભગવાન્ની કૃપા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે (ભગવાન્ની શું ઈચ્છા છે), તે તપાસીને જ બીજા માર્ગમાં આનન્દથી રહેવું.

(ભગવાન્માં દોષનો આરોપ ન કરવો, કારણ કે ભગવાને પોતે પહેલાં જે વિચારેલું હોય તે પ્રમાણે જ તે સર્વ કરે છે. ભક્તનો વધ થાય તે પણ ભગવાન્ તેનું હિત કરવા જ, તેના દોષોનો નાશ કરવા જ કરે છે એમ જાણવું. તેથી આ ત્રણેના વધ કરવાનું પ્રયોજન એવું હતું કે જે-જે માર્ગના જે હોય, તેમની તે-તે માર્ગમાં જ પ્રીતિ કરાવવી). ભગવાને પહેલાં ઈન્દ્ર ઉપર કૃપા કરવાનું વિચારેલું, અને ઈન્દ્રનો વિરોધ કરવાથી આ ત્રણેના વધ થયા૬૩।।-૬૭।।

વધ કરીને દોષનો નાશ કરવાનું વિશ્વરૂપ અને વૃત્ર ના સમ્બન્ધમાં થયું, પરન્તુ દધીચિમાં દોષ ન હતો, તેથી તેનો વધ કરવાથી શું ફલ થયું? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે) બધાના બધા ગુણો ભગવાન્ની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે તેથી ભગવાન્ની પોતાના ઉપર કૃપા થાય તે માટે ભગવાન્નો જ સર્વએ આશ્રય કરવો જોઈએ. (ભગવાને જે વિચારેલું તે પોતાનાં અસ્થિ વજ્રબનાવવા આપવાનું કાર્ય દધીચિએ કર્યું, તેથી તેના ઉપર ભગવાન્ની કૃપા થઈ. તેથી આ દધીચિએ આનન્દપૂર્વક પોતાના દેહનું દાન કર્યું. એ કથાથી એવો બોધ કરેલો છે કે) ભગવાને વિચારેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે સમ્પૂર્ણ રીતે દેહથી તથા આત્માથી ભગવાન્નો આશ્રય કરવો. આવો સર્વને બોધ આપવો એ દધીચિને દેહત્યાગ કરાવવાનું પ્રયોજન હતું૬૭।।-૬૮।।

વિશ્વરૂપ સમ્બન્ધી (ચોથાથી નવમા સુધીના) છ અધ્યાયો કહેલા છે, (કારણ કે તેનામાં ભગવાન્ના પાંચ ગુણો પૂર્ણ હતા અને છઠ્ઠો વૈરાગ્ય કાંઈક ઓછો હતો, કેમકે તે માતા ઉપરના સ્નેહને અધીન રહેતો, અ.૯।૩. આ છ ગુણો ભગવાન્ની કૃપારૂપ જ હતા) તેથી તેનો; તેના સમ્બન્ધમાં છઠ્ઠા, એટલે સ્કન્ધના નવમા અધ્યાયમાં વધ થયો (કારણ કે વૈરાગ્યનો છઠ્ઠો ગુણ પૂર્ણ ન હતો). વિશ્વરૂપ ઉપર જેટલી ભગવાન્ની કૃપા હતી, તે શ્રીકૃષ્ણે સાતમા એટલે સ્કન્ધના દશમા અધ્યાયમાં ઈન્દ્રને આપી (અ.૭।૧૩). તેથી તેના ઉપરની કૃપા, ઈન્દ્રને આપવાની હોવાથી ઈન્દ્રે તેનો વધ કર્યો અ.૯।૪.

ઈન્દ્રે બે હાથથી તેનો વધ કરેલો તેથી તે બ્રહ્મહત્યાનાં પાપને ઈન્દ્રે બે હાથ ભેગા કરી ખોબામાં લીધું, અને તે પાપ આધ્યાત્મિક હોવાથી તેણે તે ધારણ કરી રાખ્યું. તે (તે પાપમાંથી વહેલાં છૂટાય તેમ ન હોવાથી) તેણે તે એક વર્ષ સુધી ખોબામાં ધારણ કરી રાખ્યું (શ્લો.૬) અને એક વર્ષ પછી તે પવિત્ર થયો અને બ્રહ્મહત્યાથી છૂટયો, કારણ કે એક વર્ષ પછી તેણે તે પાપ અનુક્રમે સત્ ચિત્ અને આનન્દ રૂપ ભૂમિ, વૃક્ષો અને સ્ત્રીઓ માં મૂક્યું (શ્લો.૭). આમ તે ભગવાન્‌ની કૃપાથી કરી શક્યો, તેમની કૃપા વિના તે; તે પાપ બીજામાં મૂકી શક્ત નહિ.

(વેદમાં ઈન્દ્રે વિશ્વરૂપના વધથી થયેલ પાપ; ભૂમિ, વૃક્ષ અને સ્ત્રીઓ માં જ રાખ્યાનું કહેલ છે, અને તે પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ નિબન્ધમાં કહેલ છે. શ્રીભાગવતમાં જલમાં પણ તે પાપ તેણે મૂકેલ હોવાનું કહેલ છે. તેથી તેમાં કાંઈ અધિક કહેલું છે, પણ જે વેદમાં કહેલ છે તેથી વિરુદ્ધ કાંઈ કહેલ નથી. તેથી કાંઈ દોષ નથી) એવી રીતે ઈન્દ્ર ઉપર કૃપા હોવાનું કહ્યું. ભૂમિ ભગવાન્‌ની ભક્ત છે. વૃક્ષો પણ (વનસ્પતિ વૈષ્ણવ હોવાથી) ભગવાન્‌ના ભક્ત છે અને સ્ત્રીઓમાં પણ લક્ષ્મીનો અંશ હોવાથી તેઓ પણ ભક્ત છે. એમણે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લઈ ઈન્દ્ર ઉપર અનુગ્રહ કર્યાનું કહેલ છે૬૮।।-૭૩

પછી વિશ્વરૂપનો વધ ઈન્દ્રે કરેલ હોવાથી, તેના પિતા ત્વષ્ટાએ ઈન્દ્રને હણે એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાથી વૃત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. વૃત્ર મુક્તિ પામે તે માટે આદરથી ભગવાને પોતે તેનો જન્મ આહવનીય (ગૃહસ્થે ઘરમાં સાચવવાની) અગ્નિમાં હોમેલા સોમમાંથી કરાવ્યો. અને વેદ પ્રમાણ હોવાનું સચવાઈ રહે તે માટે હોમ કરતી વખતે તેના પિતાનો સ્વરભઙ્ગ કરાવ્યો. (તેના પિતાએ ઈન્દ્રને હણનાર પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે માટે ‘‘ઈન્દ્રશત્રો વિવર્ધસ્વ’’ એવી કામના કરી. આમાં તત્પુરુષ સમાસ લેતા ‘ઈન્દ્રનો શત્રુ’ એટલે ઈન્દ્રને હણનાર એવો અર્થ થાય, એવો સમાસ લેવા ‘શત્રો’ શબ્દ મુખ્ય ગણવો જોઈએ તેના ઉપર ભાર મૂકાય તેને બદલે તેનાથી ‘ઈન્દ્ર’ શબ્દ ઉપર મૂકાયો અને એ રીતે સ્વરભઙ્ગ થતાં ‘ઈન્દ્ર’ શબ્દ મુખ્ય થતાં બહુવ્રીહિ સમાસ થયો. તેનો અર્થ ‘ઈન્દ્ર શત્રુ છે જેનો’ એવો થયો. તેથી તે પુત્રને ઈન્દ્રે હણ્યો. અને વૈદિક હોમ જેવી કામનાથી થયો તેવી કામના સિદ્ધ થઈ, તેથી વેદ પ્રમાણ હોવાનું સચવાઈ ગયું).

આ વૃત્ર તેના આથી પહેલાના જન્મમાં ‘ચિત્રકેતુ’ નામનો વિદ્યાધર હતો. તેને પાર્વતીનો શાપ થવાથી તે અસુર થયેલો. તે પોતાનું મૃત્યુ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે, એટલે તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાને હોમ કરતી વખતે તેના પિતાનો સ્વરભઙ્ગ કરાવ્યો. તેના પિતા ત્વષ્ટાએ અગ્નિમાં ઉચ્છિષ્ટ સોમ હોમેલો, અને મન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરવામાં પણ સ્વરભઙ્ગ કરી ભૂલ કરેલી તેથી તે દૈત્ય થયેલો. અગ્નિહોત્રની વિધિમાં ‘‘અગ્નયે સ્વાહા’’ એ જ મન્ત્ર હોવો જોઈએ. અને પછી પોતે જે કામના કરેલી હોય તે કહેવી જોઈએ, એવો આ વિધિના સમ્બન્ધમાં નિર્ણય છે।।૭૪-૭૬।।

અધ્યાય ૧૦-૧૩:

વૃત્રનો દેહ આહવનીય અગ્નિમાંથી સોમ હોમવાથી એટલે કર્મથી ઉત્પન્ન થયો હતો, અને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહનો જ્ઞાનથી જ નાશ થાય એવો નિર્ણય અગ્નિહોત્રના પ્રકરણમાં કહેલો છે. તેથી તેનો વધ કરવા માટે (જ્ઞાની) દધીચિનાં જ્ઞાનરૂપ અસ્થિઓની જરૂર હતી. તેથી (ભગવાન્‌ની આજ્ઞા પ્રમાણે દેવોએ દધીચિ પાસે જઈ તેમનાં અસ્થિ માગી મેળવ્યાં, અ.૧૦।૨-૧૨) જેની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય બન્ને વેદમાર્ગથી (અનુક્રમે કર્મમાર્ગથી અને જ્ઞાનમાર્ગથી હોમ કરવાથી ઉત્પત્તિ થઈ અને જ્ઞાની દધીચિનાં જ્ઞાનરૂપ અસ્થિના બનેલા વજ્રથી મૃત્યુ થયું) થયેલા, તે વૃત્રના હૃદયમાં ભગવાન્‌ની ભક્તિ હતી, અને મુક્તિ પણ તેને જ પ્રાપ્ત થઈ (અ.૧૨।૩૫). તેનામાં ભક્તિ ન હોય તો તેને ભગવાન્‌નું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત ન થાય. (તેથી વૃત્રના જન્મથી આરમ્ભી તેનાં મરણ સુધીનું સર્વ ભગવાને તેના હિત માટે જ કરેલું). મૂર્તિમતી દેવરૂપ ભક્તિ વૃત્રમાં રહેલી હતી તે તેનો વધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના દેહમાંથી બહાર નીકળે તેમ ન હતું. તેથી ઈન્દ્રે વજ્રથી વૃત્રનો વધ કર્યો, ત્યારે સર્વ દેવો અને સિદ્ધોએ ઈન્દ્રની સ્તુતિ કરી (અ.૧૨।૩૪)૭૭-૮૦

વૃત્રનું મૃત્યુ ભગવાને તેના હિતમાટે જ કરાવેલું, છતાં ભગવાને તેને હણેલો નહિ, કારણ કે જેનામાં જરા પણ ભક્તિ હોય, તેને ભગવાન્ પોતે કોઈ પણ પ્રસઙ્ગોમાં હણતા નથી. તે દેવોને દુઃખ દેતો હતો તેથી દેવો માટે (તેનો અને તેથી), તેના દોષનો નાશ બ્રાહ્મણ (દધીચિના અસ્થિઓના બનેલા વજ્ર) થી ભગવાને કરાવ્યો૮૧

પ્રચેતસો ઉપર તેમની (સગુણ) ભક્તિને લીધે ભગવાન્ની કૃપા હતી, અને દક્ષ ઉપર તેના તપને, લીધે તેમજ તેના પુત્રો હર્યશ્વો વગેરે ઉપર જ્ઞાનને લીધે જે ભગવાન્ની કૃપા હતી, તે બધી ભગવાને વિશ્વરૂપને આપેલી. પ્રચેતસો, દક્ષ તથા હર્યશ્વો નાં અનુક્રમે ભક્તિ તપ અને જ્ઞાન આધિભૌતિક હતાં. વિશ્વરૂપમાં તે ત્રણે આધ્યાત્મિક હતાં. વિશ્વરૂપ જ્ઞાનમાં બૃહસ્પતિનો સમોવડીઓ અને તપસ્વી હતો. વળી તેણે ઈન્દ્રને નારાયણકવચનો ઉપદેશ કર્યો, તેથી તેને વૈષ્ણવ(ભક્ત) પણ કહેલો છે. તેવી જ રીતે વૃત્રમાં પણ જ્ઞાન, ભક્તિ અને તપ નું બલ ત્રણે હતાં. વૃત્રમાં આ ત્રણે આધિદૈવિક હતાં. જો એ ત્રણે આધિદૈવિક ન હોત તો તેને ભગવાન્નું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત ન થાત. ઈન્દ્રે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યો ત્યારે તેથી તેને અક્ષય આધ્યાત્મિક પાપ લાગ્યું. તેનાથી પણ અધિક આ વૃત્રની હત્યા હતી, કારણ કે વૃત્ર તામસોનો રાજા હતો (અને ''મસ્તક ઉપર અભિષેક કરેલા રાજાનો વધ બ્રાહ્મણના વધથી પણ અધિક છે'') તેથી વૃત્રના વધથી થયેલ પાપ કોઈ પ્રકારે તેનાથી દૂર થાય તેવું ન હતું. તે પાપનો નાશ ભગવાન્નાં ધ્યાનથી થયો (અ.૧૩।૧૭). આ પાપ દૂર થવાનું કારણ ભગવાન્નું ધ્યાન જ હતું, અને વૈદિક રાજસૂય યજ્ઞ તેને તેણે ઈચ્છેલ પદાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારો હતો. (તેનાથી તો તે મહેન્દ્ર થયો, અ.૧૩।૨૧)૮૨-૮૭।।

અધ્યાય ૧૪-૧૭:

ચૌદમાથી સત્તરમા સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં વૃત્રના જન્મની કથા કહેલી છે. આ કથા મતાન્તર ભાષા છે. દોષ સાથેની ભક્તિ લોકમાં કોઈ પણ સંજોગોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. તેથી આ કથામાં ભક્તિ સાથે જે દોષ હોવાનું કહેલું છે તે ભક્તિના સ્વાભાવિક દોષ નથી, પરન્તુ શાપથી થયેલા અકસ્માતથી આવી ચડેલા દોષો છે એમ જણાવવા આ મતાન્તર કહેલ છે.

આરમ્ભમાં પરીક્ષિત; શુકને પ્રશ્ન કરે છે કે દુષ્ટ અસુર વૃત્રની ભગવાન્માં દઢ મતિ કેવી રીતે થયેલી (અ.૧૪।૧). તેના ઉત્તરમાં આ ચાર અધ્યાયોથી વૃત્રના પહેલાના જન્મથી કથા કહેલી છે.

વૃત્ર તેના પહેલાના જન્મમાં રાજા ચિત્રકેતુ હતો. તે સમયે તેને વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, શેષની ભક્તિ, તેમનો પ્રસાદ અને પાર્વતીનો શાપ થયેલા. પુત્ર ન હોવાથી તેને સમ્પત્તિ, રાણીઓ તથા ભૂમિના સમ્બન્ધમાં વૈરાગ્ય થયેલો (અ.૧૪।૧૩). નારદ અને અઙ્ગીરા ના બોધથી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું (અ.૧૬।૧૨-૧૫). નારદે આપેલી મહાવિદ્યાથી તેને શેષનાં દર્શન તથા ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલાં (અ.૧૬।૩૦-૩૧). શેષનાં પ્રસાદથી તે સિદ્ધ થયો (અ.૧૬।૫૦) અને પાર્વતીના શાપથી તે અસુર થયો (અ.૧૭।૧૫)

ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તને આવાં વૈરાગ્ય વગેરે થાય તે યોગ્ય નથી (ભક્તિમાર્ગમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન કલ્યાણકારક નથી એમ ૧૧।૨૦।૩૧માં ભગવાને જ કહેલું છે. બીજા દેવની ભક્તિ અને તેમનો પ્રસાદ પણ કાંઈ ઉપયોગી નથી અને ભક્તને શાપ થવાનું સમ્ભવતું પણ નથી) તેથી આ પાંચે અસમ્ભવિત હોવાથી આ કથા મતાન્તર જ છે૮૭।।-૮૯।।

ત્યારે દેવ પ્રકરણમાં આ કથા કેમ રહી છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે મતાન્તરમાં પણ જે પૂર્ણતા કરાવનાર છે તે સર્વ ભગવાને ઈન્દ્રને આપ્યું એમ જણાવવા આ કથા કહેલી છે. તેથી ઈન્દ્રના સમ્બન્ધવાળી થવાથી આ કથા દેવ પ્રકરણમાં કહેલી છે.

એવી રીતે કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ સર્વનો લોપ કરનારી ઘણી કૃપા ઈન્દ્ર ઉપર ભગવાને કર્યાનું આ પ્રકરણમાં કહેલું છે. ઈન્દ્રે બૃહસ્પતિની અવજ્ઞા કરેલી. અ.૬।૭-૮ તે કર્મના ફલમાંથી તેને બચાવી, નારાયણ કવચ પ્રાપ્ત કરાવી તેને અસુરો ઉપર વિજય અપાવ્યો અ.૯।૪૨. વળી બ્રહ્માની આજ્ઞાની (અ.૭।૨૫) અવગણના કરી તેણે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યો (અ.૯।૪) તે કર્મનું પાપ પણ ભૂમિ, વૃક્ષો તથા સ્ત્રીઓને અપાવી તેમાંથી પણ ઈન્દ્રને ભગવાને બચાવ્યો (અ.૯।૬). વૃત્રની હત્યાના પાપમાંથી ભગવાને પોતાના ધ્યાનથી ઈન્દ્રને બચાવ્યો (અ.૧૩।૧૭). એવી રીતે ભગવાને ઈન્દ્રના કર્મોનો લોપ કર્યો. ત્વષ્ટા ઈન્દ્રને હણનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા હોમ કરતો હતો ત્યારે તેના સ્વરનો ભઙ્ગ કરાવી ભગવાને ઈન્દ્રના કાલનો લોપ કર્યો. વૈદિક કર્મ ખોટું થતું નથી. તેનું ફલ અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે જ. તેથી જો ત્વષ્ટાના સ્વરનો ભઙ્ગ થયો ન હોત, તો ઈન્દ્રને હણનાર ત્વષ્ટાનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાત. તેથી તેનો સ્વરભઙ્ગ થવાથી જ ઈન્દ્રનું મૃત્યુ થતું અટક્યું. એવી રીતે ભગવાન્‌ની કૃપાથી તેના કાલનો લોપ થયો. વળી વૃત્રાસુરના સ્વભાવનો લોપ કરી, તેના આસુરી સ્વભાવને બદલાવી નાખી, ભગવાને ઈન્દ્રને યુદ્ધમાં વિજય અપાવ્યો એમ, અ.૧૧।૧૯-૨૭ સુધીના વૃત્રનાં વચનોથી જ જણાય છે. એવી રીતે ભગવાને (ઈન્દ્રના કર્મ તથા કાલ નો અને વૃત્રાસુરના સ્વભાવનો એ) સર્વનો લોપ કરી ઈન્દ્ર ઉપર ઘણી કૃપા કરી એમ કહેલું છે. (એ રીતે ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયોથી રૂપપ્રકરણનું નિરૂપણ થયું)૮૯।।-૯૦।।

ભગવાન્‌ના રૂપના ચૌદ ગુણો છે. તે દરેક ગુણવાળા રૂપનું હૃદયમાં ચિન્તન કરવાથી તે ફલ આપે છે જ. આ ચૌદ ગુણો અને તે-તે ગુણવાળા રૂપનું ફલ પણ ત્યાં કહેલ છે. તે સમ્બન્ધી હવે વિચાર (કારિકા ૮-૧૦।। સમ્બન્ધી આ વિચાર કરેલો છે) કરીએ.

૧.ભગવાન્ સ્વરૂપથી મોક્ષ આપનાર છે. દક્ષને ભગવાન્‌ના સ્વરૂપના દર્શન થયેલાં, અ.૪।૩૫, અને તેનો બીજો જન્મ થયેલ હોવાનું કહેલ નથી. તેથી તેને ભગવાને સ્વરૂપથી મોક્ષ આપ્યો એમ જણાવ્યું (યોજના).

૨.સર્વ ઈન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ થી જાણી શકાય તેવો ભગવદ્રસ આનન્દરૂપ છે. તે હર્યશ્વો તથા શબલાશ્વોને નારદના ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થતાં તેઓએ સંસાર તજ્યો. દક્ષને તો આ ભગવદ્રસનો અનુભવ થયો નહતો.

(ક)આ હર્યશ્વોએ નારાયણતીર્થનાં જલનો સ્પર્શ કરતાં તેમનાં અન્તઃકરણ નિર્મલ થયાં(અ.૫।૩,૪) અને નારદનો બોધ સમજતાં તેઓ ભગવાન્‌ના ચરણમાં અખણ્ડ ચિત્ત રાખી લોકમાં ફરવા લાગ્યા (અ.૫।૨૨). જલનો ગુણ રસ છે, તેનો સ્પર્શ થતાં નારદનો બોધ સમજવાથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ અને તેથી ભગવાન્‌ના ચરણમાં ચિત્ત રાખ્યું એટલે આનન્દ પ્રાપ્ત થયો. શબલાશ્વોને પણ તેવું જ ફલ મળેલું (અ.૫।૨૫,૨૬,૩૩). ('ક' કઠિનાંશવિવેચન જણાવવા યોજેલ છે. આ કોણે લખેલ છે તે છાપેલ ગ્રન્થમાં જણાવેલ નથી. તેથી તેના લેખક કોણ છે તે જણાયેલ નથી)

૩.ભગવાન્ ગન્ધથી ભક્તિ આપનાર છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં દક્ષની કન્યાઓનો વંશ કહેલ છે, તેથી ભગવાન્ ગન્ધથી ભક્તિ આપનાર હોવાનું જણાય છે, કારણ કે સન્તાન આપનાર પ્રતિ જ સ્ત્રીઓને માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ (ભક્તિ) થાય છે.

(યો)છઠ્ઠા અધ્યાયમાં બધી સૃષ્ટિ કહેતાં, અન્તે વિશ્વરૂપની ઉત્પતિ કહી શ્લો.૪૪. તેનામાં કીર્તિરૂપ તથા પ્રભાવરૂપ ભગવાન્‌ની ગન્ધ હોવાનો બ્રહ્માને અનુભવ થવાથી તેમણે તેને પુરોહિત કરવા દેવોને કહેલું અને અસુરોની પુત્રીનો પુત્ર હોવા છતાં દેવોની તેનામાં ભક્તિ થઈ અને તેમણે તેને પુરોહિત બનાવ્યો.

(ક)વિશ્વરૂપમાં ભગવાન્‌ની ગન્ધ હોવાનું જણાય છે અને તેથી તે ભગવાન્‌નો ભક્ત થયો. તેણે નારાયણ કવચનો ઈન્દ્રને ઉપદેશ કર્યો તેથી તેને વૈષ્ણવ પણ કહેલો છે એમ કારિકા ૮૫માં સ્પષ્ટ છે.

૪.ભગવાન્ સ્પર્શથી સર્વ દુઃખ હરનારા છે. અ.૭।૧૬,૧૭ માં ઇન્દ્રને ગુરુ બૃહસ્પતિને શોધવાની ચિન્તા થયાનું કહેલ છે. શ્લો.૧૫માં તેમના ચરણમાં માથું નમાવી તેમને પ્રશ્ન કરવાનો તેનો વિચાર હોવાનું કહેલું છે, તેથી એ ચિન્તા તેમના સ્પર્શ માટેની હતી. પછી બ્રહ્માએ વિશ્વરૂપને ગુરુ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે દેવોની ચિન્તા દૂર થઈ (શ્લો.૨૬), ગુરુ ભગવદ્રૂપ છે, તેથી સ્પર્શથી ભગવાન્ સર્વ દુઃખ હરનારા થયા.

(યો) વિશ્વરૂપ પાસે દેવો ગયા અને તેમને ભેટ્યા એટલે તેમના સ્પર્શથી તેમનાં સર્વ દુઃખો ગયા તેથી જ તેઓએ તેમની પ્રાર્થના કરી તેમને ગુરુ બનાવ્યા.

(ક) બૃહસ્પતિ અદશ્ય થતાં અસુરોથી પરાજય પામેલા દેવો નમ્ર મસ્તકે બ્રહ્માને શરણ ગયા(અ.૭।૧૯), બ્રહ્માએ વિશ્વરૂપને ગુરુ કરવા કહ્યું ત્યારે તેમનાં સર્વ દુઃખો નષ્ટ થયાં(શ્લો.૨૬). બ્રહ્મા પાસે નમ્ર મસ્તકે ગયા એટલે બ્રહ્માના ચરણનો મસ્તકથી સ્પર્શ કર્યો. બ્રહ્માએ ભગવાન્ શું કરવાના છે તે જાણી તેમને વિશ્વરૂપને ગુરુ કરવાનો ઉપદેશ કરેલો (કારિકા ૫૮). તેથી બ્રહ્મામાં ભગવાન્નો આવેશ હતો અને તેમના ચરણના સ્પર્શથી દેવોનાં સર્વ દુઃખ દૂર થયાં. (બ્રહ્મામાં ભગવાન્નો આવેશ થાય છે. પ્રથમ સ્કન્ધ નિબન્ધ કારિકા ૬૦).

૫.ભગવાન્ નાદથી મનોહર-મન હરનારા-થાય છે. આઠમા અધ્યાયમાં નારાયણકવચ કહેલું છે. તેનું ધારણ ધ્યાનરૂપ જ છે. તેમાં ''વેણુ ધારણ કરેલા ગોવિન્દ સઙ્ગના સમય સુધી રક્ષણ કરો'' એમ કહેલું છે. (શ્લો.૨૦), તેથી ભગવાન્ નાદથી મનોહર હોવાનું જણાય છે(યો).

ભગવાન્ના નાદરૂપ કવચ દધીચિ પાસેથી (વિશ્વરૂપને) પ્રાપ્ત થયેલું. ભગવાન્નો નાદ ત્રણ લોકનું મન હરે છે, અને તેથી દૈત્યના અંશવાળો હોવા છતાં વિશ્વરૂપ વૈષ્ણવ થયેલો(ક).

૬.ભગવાન્ યોગને લીધે પોતાનો પ્રવેશ આપનાર (કરનાર) છે. નવમા અધ્યાયમાં સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાને ૪૮-૫૦ સુધીના શ્લોકોથી પોતાનો તથા પોતાના અનન્ય ભક્તોનો સ્વભાવ કહેલ હોવાથી તે યોગથી પોતાનો પ્રવેશ આપનાર હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

(યો) દેવરૂપ મૂર્તિમતી ભક્તિ જેનાથી ભગવાન્ પ્રાપ્ત થાય તે વૃત્રના ઉદરમાં હતી. છતાં ભગવાન્ના નાદરૂપ કવચ ઇન્દ્ર પાસે હોવાથી તેનાથી જ અલૌકિક ભગવાન્ની સ્તુતિરૂપ સિદ્ધોનાં વચનો દેવોનાં હૃદયમાં સ્ફૂર્યાં. તે વચનોથી સ્તુતિ કરાયેલા ભગવાને પ્રકટ થઈ દેવો સાથે સમ્ભાષણ કર્યું. તેનાથી દેવોને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો, તેઓને પોતાના કર્યાં, અને વૃત્રનો વધ કરવાનો ઉપાય જણાવ્યો. તેથી વાણીના વિષયરૂપ સમ્ભાષણ પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવનારું થયું.

(ક) નવમા અધ્યાયમાં ભગવાને દધીચિ પાસે તેના હાડકાં માંગવા દેવોને જણાવ્યું. આ દધીચિએ યોગ આચરેલો (અ.૧૦।૧૨) તેથી તેના હાડકાંનું વજ્ર બન્યું. તેમાં ભગવાને પ્રવેશ કરી, તેનાથી ઇન્દ્રનો વિજય કરાવેલો (અ.૯।૫૫, અ.૧૧।૨૦).

૭.ભગવાન્ દ્વેષીને મૃત્યુ કરાવી મોક્ષ આપનારા છે. રણમાં અગ્રે જવાથી મૃત્યુ થાય તે દુર્લભ છે, એમ અ.૧૦।૩૩માં કહેલું હોવાથી ભગવાન્ દ્વેષીનું મૃત્યુ કરાવી તેને મોક્ષ આપનારા છે. અથવા દેવોનો દ્વેષ કરેલ હોવાથી ભગવાન્ના દ્વેષી બનેલ વિશ્વરૂપનું મૃત્યુ કરાવી તેને ભગવાને મોક્ષ આપ્યો.

(યો) દશમા અધ્યાયમાં હાથની ક્રિયારૂપ યુદ્ધનું કારણ દ્વેષ હોવાથી, યુદ્ધ કરવા ભગવાન્ દ્વેષી હોવાનું (અસુરો) વિચારે ત્યારે ભગવાન્ પણ તેઓની સાથે યુદ્ધ કરી તેમનું મૃત્યુ કરાવી તેમને મોક્ષ આપે છે કે જેથી તેઓ ફરી કાલથી ગ્રસ્ત થાય નહિ. સેવામાં તો હાથની ક્રિયા પરસ્પર થતી નથી, તેથી કર્મેન્દ્રિયોની ભગવાન્ સાથે પરસ્પર ક્રિયા થાય તે માટે યુદ્ધનાં કારણરૂપ દ્વેષ કહેલો છે. વૃત્ર તેના સૈનિકોને જે વાક્ય કહે છે તેમાં આ સ્પષ્ટ છે.

(ક) યુદ્ધમાં ભગવાને ઇન્દ્રને પોતાને હણવા પ્રેરણા કરેલી છે એવી વૃત્રની માન્યતા (અ.૧૧।૨૦) એ ભગવાન્ પ્રતિ દ્વેષ ગણાય. આવા દ્વેષીનું ભગવાન્ મૃત્યુ કરાવી તેને મોક્ષ આપે છે. (અ.૧૨।૩૩-૩૫)

૮.ભગવાન્ સ્વામી જાણનારને સર્વ સુખ આપનારા છે. અ.૧૧।૨૧થી૨૭ શ્લોકોથી ભગવાન્ સ્વામી જાણનારને સુખ આપનાર હોવાનું સિદ્ધ થાયછે.

(યો) વૃત્રમાં મૂર્તિમતી ભક્તિ હતી, અને તેથી તે ભગવાન્‌ને પોતાના સ્વામી જાણતો, અને પોતાને સ્ત્રી માનતો, અને આવી માન્યતાને લીધે પરસ્પર ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો ભોગ (ઇચ્છતો). આમ હોવાથી જેમ પતિ; પત્નીને સુખ આપે છે, તેમ ભગવાન્ પોતાનું સર્વ સુખ ભક્તને આપે છે. આ વૃત્રચતુઃશ્લોકીમાં સ્પષ્ટ છે.

(ક) ઇન્દ્રે અશ્વમેઘ કર્યો, ત્યારે તેણે ભગવાન્‌નું પૂજન કરેલું (અ.૧૩, ૧૯) એટલે તેમને સ્વામી માનેલા. તેથી ભગવાને તેને સર્વ સુખ આપેલું (અ.૧૩।૨૦,૨૧, અ.૧૨।૩૪).

૯.ભગવાન્ (પોતાને) હલકા માનનારને દુઃખ આપનારા છે. બારમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રે વૃત્રને પોતાથી હલકો માન્યો (શ્લો.૩) અને વૃત્રે ભોગળનો પ્રહાર કરી ઇન્દ્રના હાથમાંથી વજ્ર પાડી નાખ્યું ત્યારે તેને પોતાથી હલકો માન્યો (શ્લો.૪). તેથી તે બન્ને પોતાથી બીજાને હલકા માનતા હોવાથી બન્નેને ભગવાન્ દુઃખ આપનારા થયા.

(યો) વૃત્રે ઇન્દ્રને પોતાનું જ્ઞાન ભક્તિ અને બલ સર્વ જણાવ્યાં, અને તેણે વૃત્રની સ્તુતિ કરી, તેથી તે સર્વ જાણ્યું છતાં પોતાનો વિજય કરવા અને ઇન્દ્રનું સ્થાન પાછું મેળવવા તેણે યુદ્ધ જ કર્યું પરન્તુ વૃત્રને ભક્ત જાણી ભગવાન્‌ની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા તેનો આશ્રય કર્યો નહિ. જો તેનો આશ્રય કર્યો હોત તો તરત ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ થાત અને પ્રયાસ વિના જ સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થાત. તેમ કર્યું તેથી હીનભાવથી પ્રભુનો ત્યાગ કર્યો એમ થયું. તેથી ભગવાને પણ તેનો ત્યાગ કરતાં તેને આધિદૈવિક વૃત્રહત્યાનું પાપ થયું.

(ક) ઇન્દ્રનું વજ્ર ભગવાન્‌ના તેજથી તીક્ષ્ણ થયેલ હોવાનું વૃત્ર જાણતો હોવા છતાં (અ.૧૧-૨૦) તેણે ઇન્દ્ર સાથે યુદ્ધ કર્યું. એ તેણે ભગવાન્‌ને હલકા માન્યા. તેથી તેના વજ્રથી હાથ કપાયા, પેટ ચીરાયું (અ.૧૨।૩,૨૫,૩૨) વગેરે દુઃખ તેને થયું.

૧૦.ભગવાન્ કેવલ (સત્યસ્વરૂપ)નું ધ્યાન કરનારને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. સત્યસ્વરૂપનું ધ્યાન તે કેવલનું ધ્યાન છે. તેથી કેવલના ધ્યાનથી ભગવાન્ સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે (યો).

પૂર્વ દિશામાં કમલમાં રહેનારી લક્ષ્મી રહેલાં છે અને તેમનો ભોગ કરવા ભગવાન્ પણ પાર્ષદો વિના કેવલ (એકલા) રહેલા છે. વૃત્રહત્યાથી ભય પામેલો ઇન્દ્ર બધે ફરતાં, ક્યાંય શરણ ન મળવાથી માનસરોવરમાં જાય છે (અ.૧૩।૧૪). ભગવાન્ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેની સામા પધારે છે. 'ઋતમ્ભર (સત્યસ્વરૂપ)નાં ધ્યાનથી જેનું પાપ દૂર થયેલું છે' (અ.૧૩-૧૭)થી આ અર્થ કહેલ છે. ગયા (બારમા) અધ્યાયમાં ઇન્દ્રને ભગવાન્ હલકા હોવાની બુદ્ધિ થયેલી હોવા છતાં, તેની હવે ફરી ઉત્તમ બુદ્ધિ થઈ, અને તેથી કેવલ (ભગવાન્) પાસે ગયો. ભગવાને તેને સર્વ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવ્યા, ધ્યાનથી ભક્તિ આપી, વૃત્રના વધ (નાં પાપ)થી છોડાવ્યો, યજ્ઞ કરાવી ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, મહેન્દ્ર બનાવી અર્થ આપ્યો અને કામ આપ્યો.(ક)

૧૧.ભગવાન્ પોતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારને યોગ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. 'મિતઃ' એટલે માપેલા ભગવાન્ યોગ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. જો કે ભગવાન્ તથા તેમનો આનન્દ અનન્ત હોવાથી તેમનાં માપ થઈ શકે તેમ નથી, છતાં પણ બુદ્ધિથી તેમના સિવાયના બધાનાં માપ કરી, ભગવાન્ અને તેમનો આનન્દ તે સર્વથી ઉત્તમ અને હદવિનાના છે એમ જેઓ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી જાણે તેમણે ભગવાન્‌ને માપેલા કહેવાય, તેવાઓને ભગવાન્ હરકોઈ પ્રકારે સમ્ભાષણ વગેરેનો યોગ(સમ્બન્ધ) કરાવે છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં ચિત્રકેતુથી તેવું થઈ શક્યું નથી એમ કહી, જણાવેલ છે. અઙ્ગિરા ઉપદેશ કરવા આવ્યા ત્યારે તેણે પોતાને પુત્ર ન હોવાથી સમ્પત્તિથી સુખ થતું નથી એમ જણાવ્યું, અને તેના પુત્રે તે પોતે અને તેના પૂર્વજો પરલોકમાં ગયેલ હોવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે જાણ્યું કે પરલોક જ સર્વથી ઉત્તમ અને ઘણું સુખ આપનારો છે. ભગવાન્‌માં તેવું ન હોવાથી તેને ઉપદેશ પ્રાપ્ત ન થયો, તે ભગવાન્‌થી વિખૂટો રહ્યો અને ઘણો દુઃખી થયો (ક). નારદે ચિત્રકેતુને વિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો (અ.૧૬,૧૭) તેમાં ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે(શ્લો.૨૧). તે વિદ્યા તેણે

ધારણ કરી (શ્લો.૨૭) તેથી તેને ભગવાન્ શેષ સાથે યોગ (સમ્બન્ધ) પ્રાપ્ત થયો(શ્લો.૨૯), ભગવાન્નું સ્વરૂપ જાણવાથી, તેમનું જ્ઞાન થતાં તેને ભગવાન્ સાથે યોગ પ્રાપ્ત થયો. શેષમાં પણ ભગવાન્નો આવેશ થાય છે. (પ્રથમ સ્કન્ધ નિબન્ધ-કારિકા ૬૦)

૧૨.ભગવાન્ પોતાને જુદા જાણનારનું મૃત્યુ કરાવનારા છે. 'ભિન્નઃ' એટલે જુદા કરેલા, આ અહઙ્કારનું કાર્ય અને વિષય છે, કારણ કે અહઙ્કાર; એક-સર્વરૂપ-બીજારહિત-આત્મરૂપ ભગવાન્ને જુદા કરી જીવને (તેમનાથી) છૂટો પાડે છે. પછી હુંપદથી છૂટો પડેલો જીવ મમતાવડે જડને પણ ભગવાન્થી છૂટું પાડે છે. તેથી જુદાં તરીકે જાણવું એ જ છૂટા પડવું (જુદા થવું). પછી ભગવાન્ પણ બધાએ રૂપોથી છૂટા પડવાનું ફલ દુઃખ જ આપે છે. તેમાં જડ અને જીવ ના રૂપોથી દુઃખરૂપ; શોક મોહ અને ભય કરાવે છે. અને મૂલરૂપથી પોતાનું કાલસ્વરૂપ કરી મૃત્યુ કરાવે છે. તેથી જ આ અધ્યાયમાં સર્વને શોક મોહ અને ભય રૂપ દુઃખ આપનારા કહીને પછી ''દ્વૈત ઉપર સત્ય પદાર્થ હોવારૂપ વિશ્વાસ તજ'' (અ.૧૫।૨૬) એમ કહેલું છે. પછી ભગવાને પોતાથી છૂટા ન પડે તે માટે આ સંસારના દુઃખના કારણરૂપ અહઙ્કારનો નાશ થાય તે માટે, અહઙ્કારના આધિદૈવિક સઙ્કર્ષણની ઉપાસના કરવાનું કહેલ છે, કારણ કે તેમની ઉપાસના કરવાથી તેમનામાં લીન થયેલો અહઙ્કાર કોઈ પણ સમયે બહાર નીકળે નહિ. તેથી સર્વ સ્થળે અહઙ્કારને જ બંધન કરાવનાર કહેલો છે.

(ક) શઙ્કરમાં પણ ભગવાન્નો આવેશ થાય છે (પ્રથમ સ્કન્ધ નિબન્ધ કારિકા ૬૩). તેમને પોતાથી જુદા જાણી ચિત્રકેતુએ તેમની હાંસી કરી (અ.૧૭।૬-૮), તેથી તે પાર્વતીના શાપથી મૃત્યુ પામી વૃત્ર થઈ અવતર્યો. (અ.૧૭।૧૫,૩૮).

૧૩.યોગ્ય સ્થિતિમાં રહેલા ભગવાન્ જ્ઞાન આપનારા છે. સોળમા અધ્યાયમાં નારદે પોતાના યોગબલથી બોલાવેલ ચિત્રકેતુનો પુત્ર જેવી સ્થિતિમાં રહેલ તેવી સ્થિતિમાં આવ્યો, અને તેણે શ્લો.૪-૭ સુધીમાં બંધનવાળી સ્થિતિમાં રહેલા જીવનાં સ્વરૂપનું અને શ્લો.૮-૧૧માં યોગ્ય સ્થિતિમાં રહેલા જીવનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપ્યું. પછી નારદે શીખવેલી વિદ્યાથી ચિત્રકેતુ વિદ્યાધરોનો અધિપતિ થયો અને શેષ સમીપ ગયો, અને ત્યાં રહેવાના પ્રભાવથી જ તેને સ્તુતિ કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છતાં ગુરુનો ઉપદેશ ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન સ્થિર ન થાય, તેથી શેષે ઉપદેશ કર્યો. શ્લો.૫૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદરૂપ શેષ; અર્થરૂપ પરબ્રહ્મ સાથે સદાના સમ્બન્ધવાળો હોવાથી, તેમણે જેવી સ્થિતિમાં રહેલા હતા તેવી સ્થિતિમાંજ પરબ્રહ્મના યથાર્થ સ્વરૂપનો બોધ આપ્યો, અને તે જ્ઞાન; ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાથી શ્લો.૬૨ કહ્યો. પુરુષોત્તમ પરમાનંદરૂપ હોઈ પરમફલ છે એમ જણાવવા શ્લો.૬૩ કહ્યો. તેથી જ પછી ચિત્રકેતુને પરમફલરૂપ ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. તેથી આ અધ્યાયનો એવો ભાવાર્થ છે કે નારદના ઉપદેશથી ચિત્રકેતુએ અહઙ્કારનો ત્યાગ કરી અભિન્ન-અદ્વિતીય-સર્વરૂપ-આત્મસ્વરૂપ ભગવાન્માં ચિત્ત પરોવ્યું, એટલે તેમણે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવનારી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવું જ્ઞાન સઙ્કર્ષણદ્વારા ચિત્રકેતુને આપ્યું.

(ક) જેવી સ્થિતિમાં સઙ્કર્ષણ રહેલા (અ.૧૬।૩૦)તેવી સ્થિતિમાં રહેલાએ જ તેમણે ચિત્રકેતુને જ્ઞાન આપ્યું. (અ.૧૬।૫૦-૬૪).

૧૪.ભગવાન્ સ્નેહથી ખરેખર વશ થનારા છે. સ્નેહ મનનો વિષય છે અને એકધારી મનની ગતિરૂપ ભક્તિ જ સ્નેહ છે, અને તેનાથી ભગવાન્ ચોક્કસ વશ થઈ રહે છે. અનન્ત (શેષ)ના ઉપદેશથી ચિત્રકેતુને ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ જણાવવા આ અધ્યાયમાં તેની પહેલાંની ભોગમાં આસક્તિ દર્શાવનારી વિમાનમાં ગતિ; શ્લો.૨માં કહી, અને શ્લો.૩માં હરિના ગુણોમાં ગાનરૂપ ભક્તિ કહી. છતાં મેં સાધનનાં બલથી આ પ્રાપ્ત કરેલ છે એવો જીવનો પોતાની સરસાઈ માનવાનો સ્વભાવ રહેવાથી, તેને દીનતાવાળી ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી ન હોવાથી તેને પરમફલ પ્રાપ્ત ન થયું અને વિદ્યાધરપણામાં આસક્તિ રહી. આ ભક્તમાટે યોગ્ય નથી. તેથી તેને દીનતા પ્રાપ્ત કરાવવા ભગવાને જ શાપ અપાવ્યો. અહીં શિવની તેણે અવજ્ઞા કરી તે તેનું ભક્ત હોવાનું અભિમાન જણાવે છે. શ્લો.૧૦માં શુકે કહેલાં તેનાં ચાર વિશેષણો

તેના સ્વભાવનો દોષ; જેના લીધે તેને શાપ થયો તે જણાવે છે. શિવની અવજ્ઞાથી પાર્વતીને રોષ થયો અને તેમણે તેને શાપ આપ્યો, તેથી તેને દીનતા પ્રાપ્ત થઈ અને સ્વભાવનો દોષ ગયો, એમ તેનાં પાર્વતી પ્રતિનાં વચનોથી જણાય છે. ભક્તનું અને ભક્તિનું માહાત્મ્ય શિવે પાર્વતીને કહેલાં વચનોથી જણાવેલું છે. ચિત્રકેતુને આસુરયોનિ પ્રાપ્ત થવા છતાં ભક્તિ ચાલુ રહી. તેથી શાપથી તેને લાભ જ થયો એમ વૃત્રચતુઃશ્લોકી ઉપરથી જણાય છે. વૃત્રે આસુર દેહનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ભગવાન્ તેની પાસે રહેલા, એ એમ જણાવે છે કે ભગવાન્ તેને વશ થયેલા. વળી સર્વ દેખતાં ભગવાને તેને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરાવ્યો (અ.૧૨।૩૫). આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્‌માં મન પરોવવું તે ધ્યાન, અને આ ચોથાથી સત્તરમા સુધીના ચૌદ અધ્યાયોનું ધ્યાન પ્રકરણ છે.

(ક) અ.૧૧।૨૪-૨૭ થી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વૃત્રને ભગવાન્ ઉપર સ્નેહ હતો, અને અ.૧૨।૩૫ ઉપરથી ભગવાન્ તેને વશ થઈ રહેલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે×ઈ*×અ.

(*આ ભગવાન્‌નું ચૌદ ગુણોવાળું રૂપ જુદુ-જુદુ ફલ આપનાર હોવાનું કહેલ છે. તે દરેક ગુણવાળું રૂપ કેવી રીતે જુદુ-જુદુ ફલ આપે છે તે શોધવું ઘણું કઠણ છે. આચાર્યશ્રીની અથવા શ્રીવિઠ્ઠલ પ્રભુની ટીકા નથી. યોજનામાં તથા કઠિનાંશ વિવેચનમાં જે જણાવેલ છે તેના ભાવાર્થ આપ્યા છે. યોજનામાં જણાવેલ છે તે તો ઘણા સ્થળે બરાબર હોવાનું જણાતું નથી. કઠિનાંશ વિવેચન નીચે કેટલાકમાં ટૂંકી નોંધ કરી છે તે મેં કરેલી છે. આમાં અધ્યાયનો અને તે-તે ગુણવાળું રૂપ તે ફલ આપનારું હોવાનું જણાવવાનો અનુક્રમ સચવાયેલો નથી. કઠિનાંશ વિવેચનમાં તે અનુક્રમ સચવાયેલો છે, પણ કેટલેક ઠેકાણે તાણીતૂશીને અર્થ કર્યા હોય તેમ જણાય છે. તેથી જેને જે રુચે તે પ્રમાણે તેમણે આ વિષયમાં પોતાનો નિર્ણય કરવો.)

પ્રકરણ ત્રીજું-દૈત્યો ઉપર પુષ્ટિઃ

હવે (કાલ કર્મ અને સ્વભાવ એ) સર્વનો લોપ કરનારી ભગવાન્‌ની કૃપા દૈત્યો ઉપર થવાનું આ ત્રીજા પ્રકરણમાં કહે છે. (દિતિના પુત્રો મરુતોના સમ્બન્ધમાં ભગવાને કાલ કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણેનો લોપ કર્યો એમ આ પ્રકરણમાં જણાવશે). તેમાં પણ ભગવાન્ ઈન્દ્ર ઉપર કૃપા કરે છે, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પણ ઈન્દ્રનું મૃત્યુ થતાં ભગવાન્ અટકાવે છે. (દેવો અને દૈત્યો બન્ને) વિરુદ્ધ પક્ષવાળાઓ ઉપર પણ ભગવાન્ કૃપા કરવાની શક્તિવાળા છે એમ આ પ્રસઙ્ગથી જણાવેલ છે. ભગવાન્‌નું અલૌકિક સામર્થ્ય જણાવવા આ છેલ્લાં બે પ્રકરણો કહેલાં છે૯૦॥-૯૨

અધ્યાય ૧૮:

દિતિનો પતિ કશ્યપ અગ્નિરૂપ હતો. (નારી ઘીના ઘડા જેવી હોવાથી તેનો સમ્બન્ધ થતાં તેને ખળભળાટ થયો તેથી તે અગ્નિ જેવો હતો) (આમ યોજનામાં કહેલું છે, પરન્તુ આ સર્વ પુરુષોને લાગુ પડે છે. નારીના સમ્બન્ધમાં આવતાં પુરુષ પોતે કૃશ થાય છે એમ જણાવવા આ શ્લોક કહેલ જણાય છે.) તે જ્ઞાની હોવાથી તેણે પોતાના ઓગણપચાસ પ્રકારના બધા વીર્યનું (દિતિમાં) સ્થાપન કર્યું. તે જ્ઞાની હોવાથી સન્તાન ઉપર ભગવાન્‌ની કૃપા થશે એમ જાણતો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું.

ભગવાન્‌ની સન્તાન ઉપર કૃપા થવાની હતી ત્યારે તે ગર્ભ ઈન્દ્રથી કેમ કપાયો? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે કશ્યપની પ્રસન્નતા, અપ્રસન્નતા અને તે બેનું મિશ્રણ એવા ત્રણ ગુણોના ભેદથી (તેણે વીર્યનું સ્થાન કરેલ હોવાથી, છ ગુણો અને ગુણી એવા સાત ભેદોથી) સાત મૂર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણ (એ ત્રણે કશ્યપના ગુણોમાં) સાત થઈ, તે દરેક સાત થયા, એટલે (૭х૭=૪૯) ઓગણપચાસ મરુતો થયા.

ત્યારે કશ્યપની પ્રસન્નતા વગેરે ત્રણે ગુણોમાં ભગવાને રહેવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે કશ્યપ પ્રસન્ન થયેલ હોવાથી અ.૧૮।૩૩ થી ૩૬ તેને ઘણાં સન્તાનો થયાં. તે અપ્રસન્ન થવાથી એટલે તેને ક્રોધ થવાથી દિતિએ ઈચ્છેલી સ્થિતિ (એટલે ઈન્દ્રને હણનાર પુત્ર) પ્રાપ્ત થઈ નહિ, એ પ્રસન્નતા અને અપ્રસન્નતા એ બંનેનાં

મિશ્રણને લીધે ઈન્દ્રના મદનો નાશ કરવાનું મન (ઓગણપચાસ મરુતો સાથે ઈન્દ્ર ભળી) એક અધિક થતાં, કાંઈક ઓછું થયું. (આ એ મિશ્રણમાં ભગવાન્ રહેલા હોવાથી થયું. તેથી કશ્યપની એ ત્રણે સ્થિતિમાં ભગવાન્ રહેલા૯૩-૯૫

ઈન્દ્રનો વધ કરવાનો દિતિનો આગ્રહ તો ઈન્દ્રે તેની સેવા કરી તેથી ઘણા ભાગે જતો રહ્યો.

આ પુષ્ટિના સ્કન્ધમાં સૃષ્ટિનું વર્ણન કરવાનું શું પ્રયોજન? એવો પ્રશ્ન થાય તો જાણવું કે પુષ્ટિરૂપ જે સૃષ્ટિ છે તે સાધારણ જણાવા છતાં ઉત્તમ ગુણવાળી છે. તેથી બીજી સૃષ્ટિમાં પુષ્ટિ નથી એમ જણાવવા શુકે આ સૃષ્ટિ અહીં કહેલી છે, અને તેથી જ શુકે પરીક્ષિતના આ સૃષ્ટિ સમ્બન્ધી પ્રશ્નનું અભિનન્દન કરેલું છે (અ.૧૮।૨૨)૯૬-૯૬।।

અધ્યાય ૧૯:

વ્રત કરનારને ભગવાન્નું પૂજન કરવું એ મુખ્ય કાર્ય હોય છે, તેથી આ પ્રકરણના અન્તે અધ્યાય ઓગણીસમાં વ્રતની કથા સારી રીતે કહેલી છે૯૬।।-૯૭

આચાર્યશ્રીના મત પ્રમાણે ભગવાન્ની સર્વ લીલાઓનો પુષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે. તેથી સર્વ સૃષ્ટિ શ્રીકૃષ્ણ માટે જ કરવામાં આવેલી છે એવો નિશ્ચય છે. (ભગવાન્ની કૃપાથી જ દ્રવ્ય કર્મ વગેરે સર્વ નભે છે ૨।૧૦।૧૨. તેથી સર્વ સૃષ્ટિ શ્રીકૃષ્ણ માટે જ કરેલી છે એમાં કાંઈ સંશય નથી). તેથી ભક્તિથી ભગવાન્નો આશ્રય કરવાથી આપણા સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, (કારણ કે આશ્રય ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાન્ની મુખ્ય લીલા છે)૯૭-૯૮।।